

Książki dla wszystkich.

№ 556

Cena 50 kop.

KRÓTKA

GIEOGRAFJA

KRÓLESTWA POLSKIEGO

napisał

Leonard de Verdmon Jacques

Wydawnictwo **M. ARCTA** w Warszawie

w Galicji k. 1 h. 30.

KSIĄŻKI DLA WSZYSTKICH

KRÓTKA

GIEOGRAFJA

KRÓLESTWA POLSKIEGO

napisał

Leonard de Verdmon Jacques.

Polskie Państw. Muzeum P. zyrodnitcze

DZIAŁ ZO. LONICZNY

Biblioteka. № Inwent. 7100

WYDAWNICTWO M. ARCTA W WARSZAWIE

<http://rcin.org.pl>

H 38PM

PAŃSTWOWE
MUZEUM ZOOLOGICZNE

BIBLIOTEKA

Inw. Nr. K.1222.

Biblioteka Muzeum i Inst. Zoologii PAN

K. 1222

1000000000106

~~~~~
Druk M. ARCTA w Warszawie Ordynacka 3.

—
1912

<http://rcin.org.pl>

PRZEDMOWA.

Niewielka ilość podręczników, specjalnie zajmujących się geografją Królestwa Polskiego, skłoniła mnie do napisania niniejszej książki.

Naturalnie, że w tak małej książeczce nie mogłem pomieścić wszystkich szczegółów dotyczących tak całości, jak i pojedynczych części kraju, nie wymieniłem też drobnych miasteczek, osad, gmin i wsi, podałem tylko niektóre z nich, mające jakieś znaczenie pod względem historycznym lub przemysłowym.

Z powodu rozmiaru książeczki musiałem też pominąć wymienianie parafji, kościołów i świątyń różnych wyznań, znajdują się one bowiem we wszystkich miastach, miasteczkach i po wsiach, podałem tylko mające znaczenie pamiątkowe lub odznaczające się osobliwością budowli. Ilość mieszkańców podaję w liczbach okrągłych.

Mam nadzieję, że książka ta stanie się niezbędną dla tych, którzy chcą wiedzieć o własnym kraju i skłoni ich do poznania go dokładniej.

L. V. J.

SKRÓCENIA.

- Ces. Ros. — Cesarstwo Rosyjskie.
Król. Pol. — Królestwo Polskie.
pn. — północ.
pd. lub pld. — południe.
ws. — wschód.
z. lub zach. — zachód.
gub. — gubernja.
pow. — powiat.
gm. — gmina.
m. — miasto.
m. — mieszkańców.
lud. — ludności.
os. — osada.
rz. — rzeka.
jez. — jezioro.
wyż. — wyżyna.
dopł. — dopływ.
n. — nad.
p. — pod.
dr. ż. albo dr. żel. — droga żelazna.
fabr. — fabryka albo fabryczne.
cz. — czyli.
dł. — długości albo długa.
sz. — szerokości albo szeroka.
-

KRÓLESTWO POLSKIE.

Zarys ogólny.

Królestwo Polskie, utworzone w roku 1815 z części dawnej Polski, stanowi pod względem politycznym część cesarstwa Rosyjskiego, najbardziej na zachód wysuniętą, leży pomiędzy 50° a 55° szerokości północnej a 35° i 41° długości wschodniej i zajmuje 2,300 mil cz. 115.000 klm. .

Granice. Na północy Kr. Pols. graniczy z rz. Niemen, za którą leży gubernja Kowieńska cz. dawna Żmudź. **Na wschodzie** granicę stanowi też rz. Niemen aż do Grodna, dalej rzeki Łosośna i Biebrza aż do ujścia w Naręw w pobliżu Wizny; od Wizny do Suraza jeszcze Naręw, a dalej Lissa, potem kilka mil gra-

nicy suchej i rz. Nurzec i Bug. Do granicy tej przylegają gubernje: Wileńska, Grodzieńska i Wołyńska. Na południu leży Galicja, stanowiąca część państwa Austriackiego, oddzielona od Król. częścią rzeki San, rzeką Wisłą między Zawichostem a Nowem Brzeskiem i na pozostałych przestrzeniach granicą suchą. Na zachodzie od Mysłowic do Nieszawy granicę Pruską stanowią drogi i małe strumyki, a tylko między Praszką a Pyzdrami, rzeka Prosna, częściowo omijająca granicę w okolicy Kalisza. Dalej granicę tworzy znowu linja północna lądowa, przzerwana dolną częścią rzeki Drwęcy, a zakończenie granicy zachodniej stanowią: jeziora Rajgrodzkie i Wisztynieckie, ujście rzeki Szeszupy i granica sucha. Cała ta zachodnia granica oddziela Królestwo Polskie od Górnego Szląska (od Mysłowic do Byczyny), od W. Ks. Poznańskiego (od Byczyny do Nieszawy) i wschodnich Prus aż do Niemna.

Góry i wyżyny. Królestwo Polskie przedstawia obszerną płaszczyznę, z wyjątkiem strony południowej, gdzie po-

między Pilicą a Wisłą ciągną się pasma gór w kierunku zachodnio - wschodnim zwane górami **Kielecko - Sandomierskimi**. Najwyższą część ich stanowi łańcuch zw. **Łysogórami**. Najwyższymi szczytami tych gór są: **Łysica** czyli góra **Świętej Katarzyny** (1980 stóp nad poziom morza Bałtyckiego wzniesiona) i **Łysa Góra** czyli **Świętokrzyska** (2000 stóp wysoka). Pierwsza z tych gór leży po drodze z Kielc do Bodzentyna, a druga pod Nową Słupią.

Prócz wymienionego wyżej pasma gór istnieją jeszcze pasma: **Krakowsko-Wieluńskie**, **Chęcińskie** ze szczytem **Góra Zamkowa** 1130 stóp wysokim, oraz pasmo **Opatowskie** ze szczytem g. **Nieskórzewska** 1400 st. wysokim; dalej idą wyżyny: **Lubelska** między Wisłą i Bugiem i **Szląska** w okolicach Dąbrowy Górniczej.

Rzeki. Największą rzeką w Król. Pols. jest **Wisła**, mająca 140 mil długości, z tego w samem Król. Pols. 80 mil; średnia jej szerokość wynosi 50 metrów, głębokość rozmaita od 2 m. do 20 m. Wisła ma źródła na Szląsku Austriackim na południowym stoku góry **Bara-**

niej, w obrębie wsi także Wisłą (po niemiecku Wisel) zwanej. Początkowo płynie dwoma strumykami, zwanemi Czarną i Białką Wiselką, aż do wsi Ustronia, gdzie złączywszy je, już pod nazwą **Wisły** przebiega koło Oświęcima, Zatora, Krakowa, Niepołomic, Opatowca, Korczyna, Sandomierza, Zawichosta, Józefowa, Kazimierza, Janowca, Puław, Czerska, Warszawy, Nowego Dworu, Zakroczymia, Czerwińska, Wyszogrodu, Płocka, Dobrzynia, Włocławka i Nieszawy; dalej biegnie przez Prusy koło Torunia, Chełmna, Grudziądza Nowego i ominąwszy Gniew, rozdziela się na dwie odnogi: prawą—**Nogat** i lewą—**Starą Wisłę**. Pierwsza przepływa pod Malborkiem i wpada do zatoki Fryskiej czyli Swieżej, a druga płynie pod Tczewo, poczem rozdziela się na dwa ramiona: prawe—**Karpówkę**, wpadającą również do zatoki Fryskiej i lewe—**Leniwkę**, wpadającą pod Myndą (Weichselmünde) do zatoki Gdańskiej.

Dopływy Wisły. Z prawej strony w granicach Królestwa Polskiego do Wisły wpadają:

1) **San**, długi 48 mil, wypływa ze źródeł we wsi Sianek, w Galicji, wpada do Wisły niedaleko Sandomierza; dopływem Sanu jest **Tanew** płynąca z gub. Lubelskiej pow. Biłgorajskiego. 2) **Sanna**. 3) **Chodel**. 4) **Okrzejka**. 5) **Świder**. 6) **Wieprz**, długi 27 mil: wypływa z gruntów wsi Wieprzowe Jezioro i przebiegłszy pod Krasnystawem, Łęczną, Lubartowem i Kockiem, wpada do Wisły pod Dęblinem. Do Wieprza wpływają: **Tyśminica**, **Bystrzyca**, **Giełczew**. 7) **Bug** bierze początek w Galicji pod Glinianami, ma długości około 90 mil. Przeżywa obok Horodła, Dubienki, Włodawy, Brześcia Litewskiego, Niemirowa i Drohiczyna, a pod Serockiem przyjąwszy **Narew**, wlewa się z nią pod Modlinem do Wisły. Do Bugu wpadają: **Studzianka**, **Muchawiec**, **Nurzec** i **Narew** z prawej strony, a z lewej: **Pełtew**, **Huczwa**, **Krzna** i **Liwiec**. **Narew** uważany jest przez jednych za dopływ Bugu, a przez innych za rzekę główną. Bierze początek w puszczy Białowieskiej, ma długości około 60 mil, przepływa pod Tykocinem, Łomżą, O-

strołęką i Pułtuskim, i pod Serockiem łączy się z Bugiem. Do Narwi wpadają: **Biebrza** z dopływem jej **Netta**, **Omulew**, **Pissa**, **Wkra** i **Orzyc** kryjąca się pod ziemią na pewnej przestrzeni w powiecie Mławskim gub. Płockiej; dalej **Skrwa**, płynąca na granicy pomiędzy gubernią Płocką a Łomżyńską.

8) **Drwęca**, długa 30 mil, wypłynąwszy z jeziora Dobrzyckiego (Osterode) w Prusach, biegnie po granicy Prus i wpada do Wisły przed Toruniem.

Z lewej strony w granicach Królestwa wpadają do Wisły:

1) **Czarna Przemsza**, przepływająca pod Będzinem. 2) **Prądnik**, płynący przez uroczą Dolinę Ojcowską. 3) **Szreniawa**, płynie z gub. Kieleckiej. 4) **Nidzica**. 5) **Nida**, biorąca początek pod Moskorzewem w Sandomierskiem, płynie na przestrzeni 18 mil i ominąwszy Pińczów, Wiślicę i Nowy Korczyn, wpada do Wisły ze swym dopływem **Silnicą**. 6) **Kamienna**, 10 mil długa, zaczyna się pod Odrowążem w Opoczyńskim gub. Radomskiej. 7) **Łża** cz. **Łżanka**. 8) **Radomka** z dopływem **Mleczną**. 9) **Pilica**, długa

34 mil, zaczyna się pod górą Zamkową w pobliżu m. Pilicy gub. Kieleckiej, przepływa pod Koniecpolem, Przedborzem, Sulejowem, Nowem Miastem i Warką, wlewając się do Wisły pod Mniszewem, wraz z przyjętymi wodami rz. Wolborki, Drzewiczki i Luciąży. 10) Bzura, 25 mil długa, wypływa z błot pod Zgierzem, a przebiegłszy obok Łęczycy, Łowicza i Sochaczewa, wpada do Wisły naprzeciw Wyszogrodu. 11) Jeziorna 7 mil dł. 12) Zgłowiączka 7 mil. 13) Teżycza 4 mile.

Prócz Wisły przez Królestwo Polskie przepływają jeszcze następujące rzeki:

Warta, 38 mil długa, bierze początek pod osadą Kromolów w gub. Kieleckiej, pow. Olkuskiego, przepływa pod Częstochową, Mstowem, Działoszynem, Sieradzem, Wartą i Pyzdrami, poczem wkracza w granice Prus i tam łączy się z Odrą pod Kostrzynie.

Dopływy Warty: z lewej strony — **Lizwarta** i **Prosna**, która wypływa pod Byczyną na Śląsku, biegnie na granicy Królestwa obok Bolesławca, Wieruszowa, Kalisza i Chocza, a wpada do Warty pod Pyzdrami, zabrawszy po drodze wo-

dy Jaworki. Z prawej strony — Ner (15 mil dł.) z dopływem swym Łódką i Widawka, mająca źródła w Piotrkowskiem, oraz Meszną — w Konińskiem.

Niemen, dł. 60 mil, wypływa z gub. Mińskiej, opływa Grodno, Olite, Balwierzyszki, Poniemoń i Kowno, pod wsią Romaniszki wkracza do Prus i tam uchodzi do zatoki Kurońskiej. Do Niemna wpadają, biorące początek w powiecie Sejneńskim: Łosośna z Tatarką, Czarna Hańcza, która wychodzi z jeziora Wisztynieckiego, przepływa jez. Wigry i wpada do Niemna, Biała Hańcza, Pierszajka, Jesia i Szeszupa, płynąca pod Kalwarją, Marjampolem i Władysławowem z dopływami swemi Szyrwintą i Liponą.

Z rzek powyższych spławnemi są w granicach Królestwa Polskiego: Wisła na całej przestrzeni, Wieprz od Krasnegostawu do ujścia, Bug, Narew, Pilica od Sulejowa, Warta i Niemen.

Jeziora. Królestwo Polskie obfituje w jeziora, szczególnie w części północnej; wymieniamy tu ważniejsze. W gub. Warszawskiej: Gopło, 4 mile długie, a prawie milę szerokie; z jeziora tego tylko po-

łudniowa część należy do Królestwa, reszta do Ks. Poznańskiego w Prusach; jez. **Zdorskie**, **Lucień**, **Bialskie**, **Orle**, **Łac-
kie**, **Wielkie**. W gub. Kaliskiej jeziora: **Brdowskie**, należące do grupy **Gopła**, wązkie ale 7 wiorst długie; **Wilczyńskie** i **Powidzkie** na granicy W. Ks. Poznańskiego, 2 mile długie, a około 6 wiorst szerokie, bardzo rybne i głębokie; **Śleszyńskie** rozdzieliło się na pięć mniejszych jezior: **Gosławskie**, **Licheńskie**, **Mikorzynskie**, **Pątnowskie**, **Budzisławskie** i inne. W gub. Łomżyńskiej jez. **Rajgrodzkie** na pograniczu Prus, w powiecie Szczuczyńskim i **Serafin** inaczej **Krasko** w pow. Kolneńskim. W gub. Suwalskiej są jeziora: **Wigry**, mające przestrzeni około 8000 morgów, a głębokości do 150 stóp; **Rozpuda**, **Wisztynieckie**, duże jezioro w pow. Marjampolskim, mające przeszło 3 mile obwodu, **Sajno**, **Białe**, **Necko**, **Duś**, **Metele**, **Obela** i **Serwy**, 7 wiorst długie, **Zuwinta** i **Amalwa**. W gub. Radomskiej leży grupa jezior, zwanych **Jeziorami Sandomierskimi**. Największe z nich — **Kozłowy Dół** ma przestrzeni 70 morgów i jezioro **Krzczańskie**.

W gub. Płockiej jest kilka jezior, a mianowicie: **Skempskie**, **Wielgie**, **Kikolskie**, **Żałe**, **Ostrowite**, **Szczutowo** i in.

W gub. Lubelskiej znajduje się wiele jezior pomniejszych wśród błot i bagien.

W pobliżu osady Krasnobród leży jezioro **Krynckie**; jezioro **Dratowskie** w pow. Lubartowskim, **Uścimierz** (500 morgów) w pow. Chełmskim, **Firlej** i **Kunowskie** w pow. Lubartowskim.

W gub. Siedleckiej leży jezioro **Siemień**.

Błota, **bagna** i **torfowiska** zajmują w Król. Pol. blisko 2 miliony morgów. Obfituje w nie gub. Łomżyńska, gdzie pierwsze miejsce zajmują błota **Biebrzańskie**, poczynające się od Lipska w pow. Augustowskim, gub. Suwalskiej, a ciągnące się przez zachodnie części powiatów Szczuczyńskiego i Kolneńskiego, aż do ujścia Biebrzy do Narwi. Drugą przestrzeń błot zajmuje tak zwany **Kraj Kurpiów** w powiatach Ostrołęckim i Kolneńskim. W gub. Warszawskiej są znaczne błota t. zw. łąka **Bachorza**, w części osuszone. W pobliżu Wyszkowa

gub. Siedleckiej, pomiędzy Narwią a Bugiem leżą bagna **Pulwy**, zajmujące około 6,000 morgów. W gub. Suwalskiej jest puszcza, zwana **Augustowską**, licząca 40 wiorst wszerz, a 24 wdłuż, stanowiąca prawie jedno bagno. W pow. Kalwaryjskim są błota **Pale** albo **Pilnie**, rozległości 12,000 morgów, posiadające wiele kurhanów z czasów Litwy pogańskiej. W gub. Płockiej pow. Mławskim ciągną się na przestrzeni 7 wiorst błota **Niemyje**.

Kanał Augustowski. Jest to sztuczna droga wodna, łącząca Wisłę przez Narew i Biebrzę z Niemnem. Kanał ten skończony w r. 1839, kosztował przeszło 2 miliony rubli. Długość jego wynosi 99 wiorst. Zbudowany w celu ułatwienia spławu drzewa i zboża, małe dziś ma znaczenie, tak z powodu blizkiej kolei żelaznej i ponieważ w kanale wogóle mało jest wody. Cały kanał znajduje się w gub. Suwalskiej.

Pomiędzy Bugiem a Prypecią (dopływ Dniepru) istnieje kanał **Muchawiecki**, lecz ten leży już poza obrębem Królestwa Polskiego.

Klimat. W Królestwie Polskiem klimat jest stosunkowo ostrzejszy, aniżeli w innych krajach Europy pod tąż samą szerokością geograficzną leżących, ponieważ od ocieplających wiatrów południowych zasłonięte jest ścianą gór Karpackich, a odsłonięte od strony północno-wschodniej, skąd napływa powietrze mroźne. Ciepło rzadko przechodzi 25°, zimno dochodzi niekiedy do 20°. Zmiana zwykle zima trwa od grudnia do marca, ale nierzadko przymrozki zdarzające się jeszcze nawet w maju, przynoszą niepowetowane szkody ogrodnikom.

Królestwo Polskie, pod względem klimatu podzielić można na okolice północno-zachodnie i południowo-wschodnie; w pierwszych wpływ morza Bałtyckiego łagodzi chłód zimny i upał lata, a w drugich występuje wyraźniej klimat lądowy, stepowy, pod wpływem wiatrów wiejących w tej okolicy, przeważnie w kierunku północno-wschodnim. Wogóle też od przewagi wiatrów zależy przechodni stan pogody; wiatry połud-

niowo zachodnie sprowadzają wilgoć i ciepło, północno wschodnie suszę i zimno. Liczba dni dżdżystych wynosi 150—155 rocznie. Skutkiem niestałości zimy rzeki zamarzają rozmaicie, nieraz wcześniej w grudniu, a czasem dopiero w lutym. Wiosna bywa późna i roślinność zaczyna się rozwijać dopiero w połowie kwietnia. Jesień bywa długa i pogodna.

Gleba. Okolice Lublina, Hrubieszowskie, Sandomierskie, Łęczyckie, okolice Kutna, Warty, Sieradza i Nieszawy, niektóre w gub. Łomżyńskiej, Płockiej i Suwalskiej, słyną z urodzajności gleby, ale znaczną część Królestwa Polskiego, a szczególnie Mazowsze i okolice Olkusza, w pobliżu środkowej części Wisły i nad Pilicą zalegają wydmy piaszczyste lub ziemie mało urodzajne.

Rolnictwo. Niegdyś Polska słynęła z tego, że dostarczała zboża wielu krajom Europy. Obecnie produkcja pokrywa potrzeby miejscowe i tylko nieznaczna część bywa wysyłana zagranicę, a nawet pewną część zboża i większą mąki

sprowadzamy z wewnętrznych gubernji cesarstwa Rosyjskiego. Ze zbóż uprawiane są przeważnie: żyto, pszenica, jęczmień, owies i tataraka. Z okopowizn pierwsze miejsce zajmują ziemniaki, następnie buraki cukrowe, brukiew, marchew. Szeroko niegdyś rozpowszechniona uprawa lnu, z rozwojem fabryk wyrobów bawełnianych, znacznie się zmniejszyła, tak samo jak i konopi. Z innych roślin uprawiane są: kapusta i groch, oraz rośliny pastewne, jak: buraki pastewne, koniczyna, lucerna, seradela, koński ząb, łubin i wiele innych. Łąk wiele i obfitujących w pożywną paszę.

Ogólna przestrzeń ziemi w Królestwie Polskiem wynosi 22,000,000 morgów, (według obliczeń warszawskiego Komitetu statystycznego). Z liczby powyższej do włościan należy 9,742,970 morgów, do małomieszczan 579,330 morg., do szlachty drobnej 1,341,610 morgów i do właścicieli większych obszarów — 8,181,300 morg.; pozostała ilość gruntów znajduje się w posiadaniu skarbu. Ziemia orna zajmuje 55% ogólnej prze-

strzeni gruntów, lasy 20,6⁰/₀, łąki 8,6⁰/₀; reszta pastwiska i nieużytki. Rolnictwem zajmuje się 66⁰/₀ ludności.

Sadownictwo i warzywnictwo zaczęło się rozwijać dopiero od niedawna. W przeciągu ostatnich lat 20-tu zeszłego wieku powstało mnóstwo sadów owocowych, nawet obok chat wiejskich. Przeważnie hodowane są jabłonie, grusze, śliwki i wiśnie, a z krzewów: maliny, agrest i porzeczki. Drobni rolnicy w niektórych okolicach rozpoczęli uprawę warzyw na szerszą skalę.

Lasy. Znaczne przestrzenie porośłe niegdyś lasami, obecnie zamienione są na liche grunty orne. Nieopatrna gospodarka zniszczyła to bogactwo kraju. Piękne drzewa sprzedawano za bezcen handlarzom, którzy skwapliwie wywozili je za granicę. Obecnie w wielu miejscowościach nie tylko brak drzewa na opał, ale nawet i na budowlę. W lasach popolicie spotykamy sosnę, brzozę, świerk, dąb, olchę. Modrzewie, klony i buki należą już do rzadkości, chociaż dawniej rosły obficie. Zwierzyny w lasach znisz-

czonych mało. Niedźwiedzie, łosie, ry-
sie, tury i żubry zupełnie wyginęły.
Spotkać jeszcze można tylko sarny, je-
lenie, zające, borsuki, wiewiórki, jeże,
myszy, oraz wilki i dziki, lecz tych ostat-
nich już bardzo nie wiele. Bardzo też
rzadko spotkać można lisa, tchórza, ku-
nę; bóbr niemal doszczętnie został wy-
tępiony.

Z ptactwa dzikiego posiadamy: kuro-
patwy, kaczki dzikie, bekasy i kwiczoły,
w które dawniej obfitowały okolice
Kielc i lasy Ś-to Krzyskie. Ptaków
śpiewających jest kilkadziesiąt gatun-
ków.

Ryb mamy mało w rzekach, szczegól-
niej od czasu rozpowszechnienia się spo-
sobu łowienia za pomocą rzucania do
wody przyrządów wybuchających. Naj-
częściej spotykane są: szczupaki, liny,
karpie, miętusy, okonie i karasie. Sumy,
węgorze, łososie i jesiotry łowione są
rzadziej; w jeziorach augustowskich po-
ławiają sielawy i sieje.

Hodowla bydła. Hodowla bydła jest
niedostatecznie rozwinięta, a produkcja
jego na mięso pokrywa zaledwie dwu-

dziestą część zapotrzebowania, co jest przyczyną stałego wzrastania cen mięsa na targach. Na mięso sprowadzamy około 40,000 sztuk bydła rocznie. W ostatnich czasach, po licznych próbach zaaklimatyzowania ras obcych, zwrócono uwagę na rasę krajową, psutą jednak przez nieumiejętną hodowlę. Rasa miejscowa odznacza się maścią czerwoną, w odcieniach od ciemno-brunatnej do jasnoczerwonej, włosiem delikatnym, wymienniem średnio rozwiniętem i wytrzymałością na zmiany atmosferyczne. Rasa ta przechowała się głównie w okolicy gór Świętokrzyskich i kilka majątków ziemskich posiada bydło tej rasy w swoich oborach. W wielu majątkach hodują bydło zagraniczne, zwracając głównie uwagę na mleczność krów. W Królestwie Polskiem jest około 3¹/₂ miliona sztuk bydła.

Konie. Koni dobrych wogóle posiadamy mało. Stadnina istnieje jedna tylko rządowa w Janowie od r. 1817. W stajniach prywatnych znajdujemy przeważnie konie ras obcych, utrzymywane więcej dla sportu, aniżeli w celu udoskona-

lenia rasy miejscowej. Jest jednakże kilkanaście stadnin prowadzonych starannie. Do robót folwarczych używane są konie ras mieszanych. Włościanie mają konie przeważnie wzrostu niedużego. Koni w Królestwie Polskiem jest około 4 milionów.

Owce. Liczne dawniej owczarnie pokasowano w majątkach ziemskich, a to z powodu zaniechania systemu uprawy roli przez ugorowanie. W całym Królestwie naliczyć można zaledwie kilkanaście owczarni zarodowych ras zagranicznych. Ogółem owiec jest około $4\frac{1}{2}$ miliona sztuk, z których połowa krajowych tak zwanych świniarek.

Trzoda chlewna. Hodowla trzody chlewnej stale się utrzymuje, zwłaszcza między drobnymi posiadaczami rolnymi; niema chaty włościańskiej, w której nie napotkalibyśmy tych zwierząt, dostarczających na potrzeby kraju mięsa, słoniny i sadła. Produkcja nie tylko pokrywa potrzeby miejscowe, ale pozwala jeszcze na handel słoniną z cesarstwem Rosyjskiem i zagranicą. Chlewni zarodowych w kraju jest przeszło 20, po

większej części ras zagranicznych, odznaczających się znaczną wagą. Wogóle świń jest około 2 milionów.

Kozy, jako łatwiejsze do wyżywienia, hodowane są przeważnie przez ludzi biedniejszych. Jest ich wszystkiego około 16 tys. sztuk.

Króliki. Chów tych plennych i pożytecznych zwierząt, rasy belgijskiej, zapoczątkował w naszym kraju jeden z właścicieli dóbr ziemskich w gub. Warszawskiej. Hodowla przynosi poważne zyski i gdyby udało się rozpowszechnić ją, lud ubogi zyskałby tanie a zdrowe mięso. Obecnie hodowla tych zwierząt rozwinęła się na większą skalę tylko w trzech miejscowościach Królestwa Polskiego.

Ptactwo domowe. Hodowla drobiu w ostatnich latach przybierać zaczęła szersze rozmiary, przynosząc poważne dochody zabiegliwym gospodyniom wiejskim. Jaja i kurczęta na targach miejskich zawsze były i będą poszukiwane, a nadto produkty te znajdują łatwy i znaczny zbył za granicę; idąc też za przykładem innych krajów i u nas rozwinęła się w kilkunastu majątkach ra-

cyjonalna hodowla kur rasowych, gęsi, indyków, kaczek i bażantów.

Rybolówstwo, które u nas niegdyś kwitło i znaczne dawało dochody, prowadzone jest obecnie w kilkunastu zaledwie większych gospodarstwach. Powodem tego jest obniżenie się wód krajowych, wzrost ludności i głównie zła gospodarka, tak, że zmuszeni jesteśmy sprowadzać mnóstwo ryb z cesarstwa i z zagranicy. Rzeki nasze są mało rybne, do najlepszych jeszcze należą: Bug, Narew, Wieprz, Warta i Niemen, oraz niektóre jeziora w gub. Łomżyńskiej i Suwalskiej.

Pszczelnictwo. Gdy dawniej pełno było po lasach barci, a pasiek po wsiach, obecnie rzadko spotkać można większą pasiekę, chociaż hodowla pszczół bez wielkiego zachodu daje znaczne zyski. W celu rozwinięcia pszczelnictwa i nauki pszczelarzy, Warszawskie Towarzystwo Pszczelarskie utworzyło szkołę ogrodniczo-pszczelarską w Pszczelinie pod Brwinowem niedaleko Grodziska w pow. Błońskim gub. Warszawskiej.

Ciała kopalne.

Z ciał kopalnych znajdują się w Królestwie Polskiem: żelazo, miedź, cynk, srebro, węgiel kamienny, torf, wapień, kamień ciosowy, marmur i glina.

Ruda żelazna najobficiej znajduje się pomiędzy Łagowem a Kielcami, oraz w okolicach Wąchocka, Bodzentyna, Iłży, Białaczewa, Opatowa. Srebro wydobywano dawniej w Olkusz, lecz w końcu XVII wieku kopalnie zalała woda. Miedź znajduje się pod Kielcami w górze Miedzianej. Ołów — w Jaworznie pod Chęcunami. Kopalnie galmanu pod Olkuszem wydają znaczną ilość cynku. W Czarkowej przy ujściu Nidy do Wisły dobywana jest siarka. W okolicach Ostrołęki i Przasnysza znajduje się bursztyn. Kredę kopia pod Chełmem (gub. Lubelska). Marmury posiadają we wnętrzu wzgórza w okolicy Kielc i Chęcina, a fabryka w Kielcach istniejąca wyrabia z tych marmurów różne przedmioty zastosowane do użytku domowego i budownictwa. Wapień znajduje się w gub. Lubelskiej i Piotr-

kowskiej. Wielkie pokłady węgla kamiennego posiadamy w Zagłębiu Dąbrowskiem. Torf znajduje się niemal we wszystkich nizinach Królestwa Polskiego.

Zróżła mineralne. W Ciechocinku znajdują się źródła wody słonej, wywarzają tam z solanki, rocznie około 600,000 pud. soli (resztę w bryłach sprowadza się z Wieliczki); w Busku i Solcu są źródła siarczano-solne. W miejscowościach tych są zakłady lecznicze. W Nałęczowie i Sławinku pod Lubliem istnieją źródła wody żelazistej. ¶

Przemysł i handel.

Dawniej kraj nasz słynął z rolnictwa, lecz w ostatnich czasach zaczyna przodować tu przemysł, najsilniej rozwinięty w gub. Piotrkowskiej, gdzie istnieje mnóstwo większych i mniejszych fabryk wyrobów wełnianych, jedwabnych, bawełnianych, farbiarni, fabryk papieru, zapalek, wyrobów żelaznych, odlewni żelaza, garbarni, hut szklanych, młynów, tartaków, fabryk zabawek dziecin-

nych i wiele innych zakładów przemysłowych.

W innych guberniach również przemysł rozwija się pomyślnie. Po całym kraju rozsiane są liczne cukrownie, gorzelnie, młyny parowe, tartaki, browary, garbarnie, mydlarnie, fabryki maszyn i narzędzi rolniczych, świec, obić papierowych, powozów, mebli, fortepianów, krochmalu, kleju, wyrobów celuloidowych, zegarów ściennych, przetworów chemicznych, nawozów sztucznych, wód mineralnych i t. p., oraz cegielni, kaflarni, cementowni, gipsowni, wapieników, octowni, miodosytni i t. d. (wyszczególnionych w niniejszym podręczniku przy nazwach miejscowości, w których istnieją). Wielki przemysł jest jednak przeważnie w rękach Niemców, a kopalnie należą do Towarzystw zagranicznych.

Handel przez kilka wieków znajdował się niemal wyłącznie w rękach Żydów. W ostatnich jednak czasach i chrześcijanie zaczęli nim się gorliwie zajmować. Obecnie nietylko w większych miastach, ale i w małych miasteczkach spotykamy sklepy przez chrześcijan

utrzymywane. Handel hurtowy wszakże pozostaje dotychczas jeszcze w rękach Żydów, którzy też dowolnie regulują ceny wielu towarów. Głównem targowiskiem handlowem jest Warszawa, do której zwożą produkty zbożowe i przemysłowe i sprzedają na miejscu, albo wysyłają do Cesarstwa i za granicę. Za granicę wywożą od nas: zboże w ziarnie, rzepak, siemię lniane, len, konopie, okowitę, drzewo, kości, surowe skóry, szczecinę, żelazo surowe, wełnę; ze zwierząt: konie, owce, trzodę chlewną, jaja. Z zagranicy zaś sprowadzamy: maszyny, bawełnę, różne tkaniny, wyroby jedwabne, wyroby galanteryjne, futra, sól, wino, śledzie, produkty kolonjalne, oraz konie rasowe, także bydło, owce i trzodę.

Oświata.

Królestwo Polskie tworzy Okrąg naukowy warszawski, pozostający pod zarządem kuratora. Z zakładów naukowych wyższych znajdują się w Warszawie: uniwersytet, instytut politechnicz-

ny, instytut weterynaryjny, instytut muzyczny, instytut głuchoniemych i ociemniałych, instytut Aleksandro-Maryjski dla panien; instytut agronomiczno-leśny jest w Nowej Aleksandrji. Z zakładów naukowych specjalnych istnieje 5 seminarjów duchownych katolickich; seminarja nauczycielskie: w Warszawie, Siennicy, Łęczycy, Solcu, Białej, Chełmie, Wejwerach, Jędrzejowie i Wymyślinie; szkoły handlowe: w Warszawie, Łodzi, Zgierzu, Pabjanicach, Sosnowcu, Radomiu, Lublinie, Włocławku i Kole; szkoły techniczne w Warszawie i Łodzi; szkoła sztygarów w Dąbrowie Górniczej; szkoła rolnicza niższa w Sobieszynie; szkoły leśne niższe w Suchedniowie i Drewnicy. Zakłady naukowe średnie, gimnazja i szkoły realne znajdują się w Warszawie i wszystkich miastach gubernjalnych, oraz Łodzi i Częstochowie. Szkoły niższe i ludowe zależne są od Dyrekcji Naukowych, których jest 10. Szkoły niższe dzielą się na miejskie 6 klasowe, 4-klasowe i 3-klasowe, oraz na początkowe miejskie dwu i jedno klasowe, istniejące w miastach

i szkoły początkowe ogólne, istniejące w osadach i wsiach. Prócz tego istnieją szkoły niedzielno-rzemieślnicze i niedzielno-handlowe, oraz specjalna szkoła felczerów, szkoła ogrodnicza 1-go stopnia i dwie szkoły rzemiosł.

Oprócz powyższych zakładów naukowych rządowych, istnieją szkoły prywatne ogólno-kształcące i specjalne, szkoły muzyczne oraz kursy buchalteryjne, handlowe, języków obcych, gimnastyki, fechtunku, malarstwa i in.

We wszystkich zakładach naukowych prywatnych, o ile nie posiadają one praw rządowych, od roku szkolnego 1905/6 wykłady prowadzone są w języku polskim, prócz nauki języka rosyjskiego, geografji i historji. W rządowych zakładach naukowych wykłady prowadzone są w języku rosyjskim, a tylko religja i język polski wykładane są po polsku.

Bezpłatnie nauka udzielana jest tylko w szkołach początkowych miejskich i wiejskich, oraz w szkołach niedzielno-rzemieślniczych. Wszystkich szkół i szkólek jest około 4,000 z 270 tys. uczniów

i uczennic, a zatem jeden uczący się wypada na 40 mieszkańców. W Królestwie Polskiem wychodzi około 100 pism: dzienników, tygodników i miesięczników, w tem wiele pism fachowych.

Ludność i religja.

Królestwo Polskie liczy około 12 milionów mieszkańców, czyli na 1 wiorstę przeszło 100 mieszkańców. Miarą wzrostu liczby ludności może być cyfra 6,500,000, przedstawiająca liczbę mieszkańców w r. 1880.

W ogólnej liczbie mieszkańców Królestwa Polskiego liczymy Polaków 75⁰/₀, Żydów 14⁰/₀, Rosjan 6,85⁰/₀, Niemców 4,1⁰/₀. Większość mieszkańców wyznaje religję rzymsko - katolicką (74,65⁰/₀). Prawosławnych mieszka 7,2⁰/₀ ogólnej cyfry, protestantów 4,1⁰/₀, żydów 14⁰/₀, mahometan 0,05⁰/₀.

Dla ludności katolickiej pod względem zarządu kościelnego istnieje jedna archidiecezja warszawska i diecezje: kielecka, kujawska, kaliska, lubelska, san-

domierska, płocka i sejneńska. Djecezje dzielą się na dekanaty z dziekanami, jako przełożonymi; dekanaty zawierają parafje, do których należy zwykle kilka wsi z proboszczami na czele. Dla innych wyznań są konsystorze, dla Żydów rabinaty.

Komunikacja.

W Królestwie Polskiem istnieją następujące koleje żelazne: 1) **Warszawsko-Wiedeńska**, idąca od Warszawy przez Skierniewice, Piotrków, Częstochowę do stacji Granica na granicy austriackiej, z odnogą od Ząbkowic do Sosnowca na granicy pruskiej. 2) **Warszawsko-Bydgoska**, od Skierniewic do Aleksandrowa, na granicy pruskiej, z bocznicą z Aleksandrowa do Ciechocinka i od St. Herby przez Częstochowę do Kielc. 3) Droga żelazna **Fabryczno-Łódzka** od st. Koluški Dr. Żel. Warsz. Wied. do Łodzi. 4) Koleje **Nadwiślańskie**: a) linja Warszawa—Hłowo biegnie przez Nowy Dwór, Ciechanów i Mławę do Hłowa na granicy Pruskiej; b) linja Warszawa—Kowel

idzie przez Iwangród, Lublin i Chełm do Kowla w gub. Wołyńskiej; c) linja Iwangród — Łuków; d) linja Brześć—Chełm biegnie przez gub. Grodzieńską, a wszedłszy pod Włodawą w granice Królestwa Polskiego, dochodzi do Chełma; e) linja Lublin, Lubartów, Łuków; f) Siedlce, Sokołów, Małkinia, Ostrołęka, Łapy, Białystok; g) linja Warszawa-Brześć biegnie przez Nowo-Mińsk, Siedlce, Łuków, Białę i Terespol; h) linja od Ostrołęki przez Wyszaków, Tłuszcz, Nowo-Mińsk do Pilawy w gub. Siedleckiej.

5) Iwangrodzko - Dąbrowska idzie od Iwangrodu do Dąbrowy przez Radom, Kielce, Miechów i Olkusz. Boczna linja tej drogi idzie w jedną stronę od Skarżysk przez Opoczno do Kuluszek; druga od Skarżysk do Ostrowca i Bodzechowa w gub. Radomskiej.

Kolej **Warszawsko-Petersburska** biegnie przez Małkinię i Łapy, a dalej przez Białystok, Grodno, Orany do Petersburga. Odnoga tej drogi biegnie z Kowna przez Pilwiszki, Wyłkowyszki i Wierbołów do granicy pruskiej.

Odnogi zaniemeńskie: Orany—Suwałki, przechodzi przez Olitę i Simno do Suwałk; odnoga zaś Suwałki — Grodno przebiega przez Augustów.

Z dróg południowo - zachodnich przez Królestwo Polskie przechodzi odnoga Prostkieniki-Brześć-Kijów przez Grajewo i Osowiec.

Kolej **Warszawsko-Kaliska** biegnie przez Błonie, Sochaczew, Łowicz, Łódź, Sieradz i Opatówek do Kalisza i Szczypiorna na granicy Pruskiej.

Kolejki podjazdowe (wążkotorowe): 1) **Marecko-Radzymińska** wychodzi z Prażgi, a przeszedłszy przez osadę fabryczną Marki i lotnisko Czarną Strugę, dochodzi do Radzymina; 2) **Wilanowska** od rogatki Mokotowskiej w Warszawie przez Mokotów, Czerniaków, Wilanów, Skolimów do Piaseczna; 3) **Grójecka** od Warszawy przez Piaseczno do Góry Kalwarji; 4) **Jabłonowsko-Wawerska** wychodzi z Jabłonny i przebiegając pod mostem w Warszawie wzdłuż Wisły, dochodzi do Wawra.

Oprócz dróg żelaznych istnieją drogi bite, zwane szosami; dzielą się one na pierwszorzędne i drugorzędne, stosow-

nie do swej szerokości. Pierwsze prowadzą od Warszawy ku granicom kraju i są pod zarządem okręgu dróg i komunikacji, drugie mają na celu ułatwienie komunikacji pomiędzy miastami gubernjalnymi i powiatowymi, oraz większymi osadami fabrycznymi i stacjami kolejowymi; drogi bite drugorzędne pozostają pod zarządem rządów gubernjalnych. Ogólna długość pierwszych wynosi 2,160, drugich około 3000 wiorst. Drogi gruntowe gminne i wiejskie utrzymywane są najmniej starannie i w niektórych miejscowościach w porze jesiennej i wiosennej są wprost nie do przebycia.

Ostatnie miejsce zajmuje u nas komunikacja wodna.

Wisła spławna jest na całej przestrzeni w granicach Królestwa Polskiego, lecz chodzić po niej mogą jedynie statki mniejsze, mniej więcej w ciągu 250 dni rocznie, ponieważ w czasie zimy pokrywa się lodem.

Wieprz spławny jest od Krasnegostawu, na przestrzeni 10 mil do ujścia.

Bug spławny od Muchawca do ujścia,

a łączy się kanałem Muchawieckim z systemem Dniepru.

Narew była niegdyś główną drogą handlu zbożowego dla okolic, lecz obecnie ruch na tej rzece jest słaby.

Dopływ **Narwi**, **Biebrza**, przez rzeczkę **Nettę** łączy **Narew** z kanałem **Augustowskim**, a tem samem **Wisłę** z **Niemnem**, który również należy do rzek spławnych.

Drwęca (na granicy pruskiej) spławna jest na całej długości.

Wartę spławiane jest przeważnie drzewo z okolic gub. **Kaliskiej**.

Pilica spławną jest od **Sulejowa**, a **Bzura** od **Łowicza**.

Podział administracyjny Królestwa Polskiego.

Gubernje, powiaty, miasta i osady.

Królestwo Polskie w roku 1867 podzielone zostało na 10 gubernji; z tych po lewej stronie **Wisły** leżą: **Płocka**, **Siedlecka**, **Lubelska**, **Łomżyńska** i **Suwalska**, a po prawej — **Warszawska**, **Piotrkowska**, **Radomska**, **Kielecka** i **Ka-**

liska. Gubernje dzielą się na powiaty, których jest 84, a powiaty na gminy i urzędy miejskie.

Gubernja Warszawska.

Największa ze wszystkich gubernji Król. Pols. jest Warszawska, mająca obszar 14,790 wiorst $\square$ i ludności blisko 2 miljony. Dzieli się na 14 powiatów: Warszawski, Błoński, Skierniewicki, Grójecki, Łowicki, Sochaczewski, Gostyński, Kutnowski, Włocławski i Nieszawski, leżą one po lewej stronie Wisły; część zaś pow. Warszawskiego, pow. Nowomiński, Radzymiński, Płoński i Pułtuski leżą po prawej stronie Wisły. W powiecie Gostyńskim, Kutnowskim i na Kujawach ziemi są bardzo urodzajne, w pozostałych zaś miejscowościach są plenne gliniaste, inne średniej dobroci, a są nawet zupełnie piaszczyste; we wschodnich powiatach jest także obfitość torfu. Lasy zajmują 400000 morgów czyli 14°/_o ogólnej przestrzeni. Przemysł fabryczny rozwinął się pomyślnie w samej Warszawie, oraz w niektó-

rych osadach, jak Żyrardów, Marki i inne. Szczególnie rozwinięty jest przemysł cukrowniczy, zajmujący około 15 cukrowni, są też znaczne fabryki papieru i wiele innych. Drobnym przemysłem zajmują się włościanie, produkując wyrobów na sumę około 50,000 rubli rocznie. Niegdyś rozwinięte tkactwo ręczne zupełnie upadło, lud bowiem zarzucił dawne swoje stroje malownicze.

1. Powiat Warszawski.

Warszawa, położona na lewym brzegu Wisły, jest miastem głównym Królestwa Polskiego; liczy 800,000 ludności i zajmuje razem z Pragą 30 wiorst □ przestrzeni. Założona w XII wieku, od początku XVII w. była stolicą królów polskich, którzy zamieszkiwali w istniejącym dotąd Zamku. Kościołów parafjalnych jest w Warszawie 13, filjalnych 19, oprócz kaplic przy różnych instytucjach. Do najwspanialszych świątyń zaliczyć należy kościół archikatedralny Św. Jana przy ulicy Św.-Jańskiej, pełen dzieł sztuki, pamiątek i grobowców dawnych

dostojników i uczonych polskich. Ulica Św.-Jańska jednym końcem wbiega w rynek Starego Miasta, gdzie znajduje się wiele zabytków dawnego budownictwa, a drugim wychodzi na plac Zamkowy, stanowiący przedłużenie Krakowskiego Przedmieścia, a ozdobiony stojącym przed zamkiem pomnikiem króla Zygmunta III-go; dalej, już na Krakowskim Przedmieściu, stoją pomniki Mickiewicza i Kopernika. W dalszym ciągu idzie ulica Nowy Świat i Aleje Ujazdowskie, przy których mieści się ogród Botaniczny, obserwatorium astronomiczne, duży park, Łazienki zwany, a w nim pałac nader gustowny, przez króla Stanisława Augusta zbudowany i pomnik króla Jana Sobieskiego.

Przy rogatkach Mokotowskich rozpoczyna się ulica Marszałkowska z kościołem Zbawiciela i dworcem kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, kończąc się przy wejściu do ogrodu Saskiego, położonego w samym środku Warszawy. W okolicy placu Krasińskiego, przy ulicy Długiej stoi Sobór prawosławny (drugi na placu Saskim), a po drugiej stronie placu, za

gmachem Izby sądowej, położony jest ogród Krasińskich, za którym rozciąga się dzielnica, przeważnie przez Żydów zamieszkała. Poza tą dzielnicą jest cmentarz Powązkami zwany, pełen pięknych i kosztownych grobowców i nagrobków.

Na placu Teatralnym stoją: gmach teatru Wielkiego i Ratusz, oraz kościół pp. Kanoniczek.

Z innych kościołów piękniejsze są: Św. Krzyża na Krakowskim Przedmieściu, tamże kościół Karmelicki, Św. Anny, Wizytek; na Grzybowie kościół Wszystkich Świętych; na Koszykach kościół Św. Barbary, na Marszałkowskiej kościół Zbawiciela i w. in.

Ulice i place, ozdobione znaczną ilością dawnych i nowych gmachów, wyłożone są brukiem drewnianym lub kostkami granitowymi. Przez główne arterje komunikacyjne przebiegają tramwaje, a do szybszego porozumiewania się służą liczne telefony. Na szerszych ulicach i placach miejsca wolne ozdobiono kwietnikami.

W Warszawie koncentrują się urzędy

wszystkich władz krajowych, jest więc tu kancelarja General-gubernatora, sąd okręgowy, izba sądowa, izba obrachunkowa, izba skarbowa, bank państwa, zarząd majątkami państwowymi, okręg naukowy, zarząd warszawskiego okręgu komunikacji, konsystorze: prawosławny, katolicki i ewangelicki, rząd gubernjalny, urząd cenzury, zarząd akcyzy, konsulaty zagraniczne i w. in.

Z instytucji społecznych znajdują się: Towarzystwo kredytowe ziemskie i miejskie, muzeum przemysłu i rolnictwa, Towarzystwo popierania przemysłu i handlu, Towarzystwo zachęty sztuk pięknych, Towarzystwo muzyczne, filharmonja, wiele instytucji finansowych, dobroczynnych (5 szpitali) i Tow. sportowe.

Z instytucji naukowych jest: uniwersytet, politechnika, instytut weterynaryjny, instytut głuchoniemych i ociemniałych, instytut Aleksandr.-Maryjski, 8 gimnazjów męskich, 4 żeńskie, seminarjum duchowne, szkoła realna, kilka szkół technicznych i handlowych, szkoła rzemiosł, kilkanaście szkół z wykładem w języku polskim o 6—8 klasach i wiele

szkół niższych i początkowych, razem przeszło 700 zakładów naukowych.

Warszawę otaczają przedmieścia zaludnione klasą robotniczą, pracującą w miejscowych fabrykach i zakładach przemysłowych, które wogóle pomyślnie rozwijają się w ciągu lat ostatnich.

W Warszawie schodzi się 8 kolei żelaznych i jest 5 większych dworców kolejowych.

Największem z przedmieść jest Praga (70 tys. ludn.), połączona z Warszawą trzema mostami żelaznymi, a ponieważ one przestały wystarczać potrzebom, rozpoczęto w r. 1905 budowę czwartego dużego mostu. Na Pradze są kościoły: Św. Florjana i M. B. Loretańskiej, oraz kilka cerkwi, dworce kolei petersburskiej i warszawsko-brzeskiej, gimnazjum męskie, szpital, duży park Aleksandryjski i wiele okazałych domów prywatnych. Przedmieście Pragi—Pelcowizna, wielkie składy nafty. Za Pragą Grochów pamiętny bitwą w r. 1831. W pobliżu Instytut weterynaryjny, cegielnie i in. fabryki.

Naprzeciw Pragi, po drugiej stronie Wisły stoi cytadela Aleksandryjska.

W okolicach Warszawy zasługują na uwagę: **Marymont**, **Królikarnia**, **Saska Kępa**, **Mokotów**, **Sielce**, **Wierzbno**, **Bielany** z grobem **Staszycy**, oraz **Wilanów** z pięknym parkiem i pałacem, była rezydencją **Jana Sobieskiego**, pełną cennych pamiątek historycznych i artystycznych. Na trasie pomiędzy Warszawą a Grójcem leży wieś **Raszyn**, pamiętna bitwą, stoczoną przez wojska polskie z austrijackimi w r. 1809.

Inne przedmieścia Warszawy są: **Wola**, gdzie się niegdyś odbywały elekcje królów polskich, **Czyste**, **Powązki**, **Kamionek**, **Nowa Praga** i inne.

W pobliżu **Ursynów**, seminarjum pedagogiczne, oraz **Czerniaków** z kościołem, zawierającym relikwję **Św. Bonifacego**; **Falenty** z pięknym pałacem; **Jeziorna**, fabryka papieru; **Słodowiec**, młyn parowy; **Rakowiec**, fabryka sztucznych nawozów; **Marki**, duże przedsiębiorstwo; **Pruszków**, osada fabryczna i warsztaty kolei Warszaw.-Wied.; w pobliżu **Tworki** z wielkim szpitalem dla obłąkanych; **Chyliczki**, pod **Piasecznem**, szkoła dla gospodyń wiejskich. **Skolimów**, **Konstancin**, letniska.

Jabłonna n. Wisłą, z pamiątkami po ks. Józefie Poniatowskim.

Nowy-Dwór. Miasto nad rz. Narwią, przy kolei Nadwiślańskiej, w pobliżu twierdzy Nowogiejorgiewsk, ludności 6500. Miastem zostało w r. 1782. Fabryka porcelany, tartak, krochmalnia.

Okuniew. Os. nad rz. Długą, ludności 1120. Jako miasto, założone było w r. 1538. W r. 1578 tu porozumiewali się Litwini z delegatami cara Fiedora Iwanowicza o zajęcie tronu polskiego.

Piaseczno. Osada nad Jeziorną, przy kolejce wązkotorowej, ludności 4000. Ze wsi przemianowane na miasto w r. 1429. W r. 1572 mieszkała tu Anna Jagiellonka, kryjąc się przed zarazą morową. Posiada kościół z XIV w.

2. Powiat Błóński.

Błonie. Miasto powiatowe przy st. kolei Warsz.-Kaliskiej, m. 3000. Powstało w XII w., lecz zawsze było ubogą miejsciną. W 1704 i 1705 r. obozował tu Karol XII, popierając wybór Stan. Leszczyńskiego na króla. Posiada cztery

garbarnie, fabrykę zapalek i cegielnię. Władze powiatu Błońskiego znajdują się w Grodzisku.

Mszczonów. Miasto nad Okrzeszą; ludności 6000. Starożytna osada, w r. 1377 zamieniona na miasto, niegdyś handlowe i ludne. Posiada garbarnię, fabrykę kafli, fabrykę zapalek i fabrykę octu. Handel drobny.

Grodzisk. Osada przy kolei Warsz.-Wiedeńskiej nad rz. Mrówną, powstała w wieku XV, przemianowana na miasto w r. 1552, liczy około 3000 m. Szkoła prywatna 8 klasowa, zakład leczniczy hydropatyczny. W Grodzisku mieszczą się władze powiatu Błońskiego. Mieszkania letnie Warszawian. Tutaj urodził się znany uczonec ks. Grzegorz Knapski. W bliskości **Milanówek**, letniska.

Nadarzyn. Osada nad rz. Utratą, 1300 m. Ze wsi przemianowana na miasto w r. 1453. Tu urodził się Ludwik Hirszfeld, słynny anatom i prof. Uniwersytetu, autor wielu dzieł lekarskich.

Wiskitki. Osada nad rz. Pisią; ludności 4000. Powstała wokół książęcego dworku myśliwskiego w XIII w., na

miasto przemianowana w XIV w. Władysław Jagiełło bawił tu w odwiedzinach i na polowaniu u stale mieszkającej tu siostry swej Aleksandry. Na początku XIX w. liczni sukiennicy prowadzili tu swój przemysł; kilka cegielni, farbiarnia oraz szpital. W pobliżu cukrownie **Guzów** i **Leszno**.

Żyrardów. Osada fabryczna nad rz. Pisią, 34,000 m., założona przez inż. Girarda w r. 1825, posiada słynne w Europie zakłady przedziałnicze i płótna, w których pracuje przeszło 8000 robotników. Wyroby Żyrardowskie żądane są i sprzedawane we wszystkich większych miastach Cesarstwa. Osada, złożona z kilkudziesięciu domów murowanych i gmachów fabrycznych, przedstawia się bardzo schludnie, posiada wspaniały gmach ochrony dla dzieci, wzorowo urządzony szpital, przytułek dla starców, kilka szkół początkowych, pensję żeńską, ogród spacerowy, teatr, resursę, wszystko utrzymywane kosztem właścicieli fabryki, Towarzystwo wzajemnego kredytu, a z zakładów przemysłowych przedziałnię lnu, wełny, bawełny, pończoszar-

nię, bielniki, farbiarnię, drukarnię, młyny parowe, garbarnię, browar, mydlarnię i wiele warsztatów rzemieślniczych.

Radzików n. Mrową, wielki browar.

3. Powiat Grójecki.

Grójec. Miasto pow. nad rz. Molnicą (wpada do rz. Jeziorny). Ludności 5800. Gród bardzo starożytny, dawniej „Grodziec”, otrzymał przywileje miejskie w r. 1419. Niegdyś kwitły tu rzemiosła, a wyrabiane w Grójcu piwo i struny muzyczne cieszyły się rozgłosem. Posiada kościół z XV w., dom schronienia starców, fundacji ks. Piotra Skargi Pawęskiego, który się tu urodził; garbarnię, mydlarnię i 2 olejarnie. W bliskości Grójca jest cukrownia **Czersk**.

Warka. Miasto nad Pilicą; ludności 5000. Z grodu książęcego przemianowane w XIV wieku na miasto, słynęło z wyrobu piwa i obuwia; liczyło niegdyś około 3000 szewców. Kwitł handel, ponieważ liczne statki zatrzymywały się pod miastem. Tutaj Stefan Czarniecki

odniósł zwycięstwo nad Szwedami w roku 1656. Fabryka krochmalu.

Czersk. Osada nad Wisłą; ludności 800. Jedna z najdawniejszych osad na Mazowszu, w XIII w. już była stolicą księstwa Czerskiego, posiadającą wspinały zamek, w którym później więzieni byli przez Konrada I-go Henryk Brodawy i Grzymisława, wdowa po Leszku Białym. Za czasów Zygmunta I-go w zamku przemieszkiwała królowa Bona. Ruiny zamku istnieją dotąd. Przed rozwojem Warszawy kwitł tu handel i rzemiosła, poszukiwane były czerskie wyroby sukiennicze i słynęły tutejsze winnice. Czersk niegdyś posiadał 4 świątynie, lecz te legły w gruzach.

Błędów. Osada fabryczna, licząca około 800 mieszkanców, posiada fabrykę płótna, tartak i 2 młyny wodne.

Góra-Kalwarja. Miasto nad Wisłą, dawniejsze m. powiatowe, połączone z Warszawą kolejką podjazdową, liczące 4200 mieszkańców. Niegdyś posiadało kilka kościołów z klasztorami, obecnie już rozebranych.

Goszczyn. Osada przy trakcie z Mogielnicy do Grójca; ludności 900. Starożytna wieś, na miasto w r. 1425 zamieniona, stanowiła własność królowej Bony. Ludność trudni się wyrobem sit i rolnictwem. Niegdyś istniało tu 30 browarów.

Mogielnica. Osada nad rz. Mogielanką; ludności 5000. Starożytna osada w r. 1317 na miasto zamieniona, słynęła z wyrobu sukna, płótna i licznych rzemieślników tu osiadłych. W kościele pomnik generała Madalińskiego. Ludność trudni się tkactwem, szewctwem, garncarstwem i uprawą warzyw.

Przybyszew. Osada nad Pilicą; ludności 1600. Osada istniała już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa w Polsce, lecz była zawsze ubogą miejsciną. Ludność trudni się wyłącznie uprawą ogórków, cebuli i innych warzyw na targi warszawskie.

Tarczyn. Osada nad rz. Tarczanką; ludności 2000. Ze wsi przemianowana na miasto w r. 1353.

Uwieliny, wieś, zawiera osady rolne Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych.

Prażmów, wieś, znaczne gospodarstwo wzorowe, wielka hodowla drobiu i trzody chlewnej.

4. Powiat Skierniewicki.

Skierniewice. Miasto pow. nad rz. Skierniewką, st. kolei Warsz.-Wiedeńskiej. Ludności 10000. Z wioski biskupiej wyniesione do godności miasta w r. 1463, posiada oryginalnej budowy kościół parafjalny, szpital, szkołę kolejową, szkołę prywatną klasową, składy monopolowe spirytusu, browar, fabrykę kafli, 12 garbarni i dwie fabryki sukna włościańskiego. Pod miastem istnieje wśród rozległego parku pałac Cesarski, a dalej zwierzyniec z dworem myśliwskim i bażantarnią. Skierniewice były letniem siedliskiem arcybiskupów gnieźnieńskich. Prymas Ignacy Krasicki zamieszkiwał tu czas dłuższy, a Jan Kazimierz w r. 1652 chronił się tu przed zarazą morową. Mieszkało tu także wielu innych prymasów jak: Uchański, Łubieński, Ostrowski i in.

Studzieniec. Zakład wychowawczy dla

małoletnich przestępców, posiada dla nich warsztaty rzemieślnicze i gospodarstwo rolne. **Puszcza**, osada wychowawczo-poprawcza dla małoletnich dziewcząt.

5. Powiat Płoński.

Płońsk. Miasto pow. nad rz. Płonką. Ludności 10000. W XII w. istniało już jako gród książęcy z zamkiem drewnianym. Było tu słynne obserwatorium astronomiczne d-ra Jędrzejewicza (obecnie przeniesione do Warszawy). Płońsk posiada 3 szkoły, dom dla starców i kalek, teatr, tow. wzajemnego kredytu, fabrykę maszyn i narzędzi rolniczych, fabrykę octu, olejarnię, cegielnię, browar i dystrylarnię.

Zakroczym. Miasto nad Wisłą. Ludności 5000. Istnieje od czasów niepamiętnych, a zamek był miejscem zjazdów, zwoływanych przez książąt mazowieckich i pilnował przeprawy i brodu przez Wisłę. Zamożne miasto podupadło w XVII w. W okolicy znajduje się glina fajansowa. Ludność trudni się przewoźnictwem i rybołówstwem.

Czerwińsk. Osada nad Wisłą, jako miasto istniejąca już w r. 1060. Ludności 1200. W osadzie jest kościół starożytny, zbudowany w r. 1117, kryjący szczątki Konrada II-go, księcia mazowieckiego i Bolesława Kędzierzawego. Przy kościele istniał klasztor kanoników lateraneńskich. Mury Czerwińska gościły Władysława Jagiełłę przed wyprawą na Krzyżaków, Zygmunta III-go i Jana Kazimierza w r. 1649. W osadzie, obecnie ubogiej, jest wiele piekarń, w których przejezdni flisacy zaopatrują się w pieczywo. Mieszkańcy trudnią się splawem brukowca z okolicy.

Nowe-Miasto. Osada nad rz. Soną, licząca 4000 mieszkańców. Jako gród z zamkiem drewnianym istniała już w XII w. W wieku XVI cieszyła się rozkwitem. W kościele miejscowym, zbudowanym w XIV w., pochowany był Bolesław, książę mazowiecki. Z zakładów przemysłowych istnieją tu 3 młyny.

Sochacin. Osada nad Wkrą; mieszkańców 1750. Ludność zajmuje się wyrobem guzików i spinek z masy perłowej, zatrudniając 250 robotników.

Kroczew, browar, tartak, gorzelnia.

Dziektarzewo, fabr. terpentyny, smolarnia, krochmalnia.

Sarbiewo z kościołem, w którym jest pomnik poety Sarbiewskiego.

6. Powiat Pułtusk.

Pułtusk. Miasto powiatowe nad Narwią w okolicy lesistej; ludności 16000. Istniało już w czasach przedchrześcijańskich i posiadało świątynię pogańską w tem miejscu, gdzie obecnie stoi kościół Św. Krzyża. W XVI wieku było ważnem miastem Mazowsza, obwiedzione murem, posiadało zamek obronny i prowadziło znaczny handel zbożem.

Obecnie istnieje w mieście kilka kościołów, z których kolegiata zbudowana jest w XIII w.; szpital, progimnazjum i 4 szkoły początkowe.

W XV w. istniało tu słynne kolegium Jezuickie, w którym nauczali Piotr Skarga, Jakób Wujek, Grochowski, Sarbiewski.

Wszystkie niemal gmachy w mieście zbudowane są na palach, z powodu błot-

nistego gruntu. W mieście browary, młyn parowy i tartak. Na Narwi przystań dla przewozu zboża.

Nasielsk. Miasto nad strumieniem Nasielna, w pobliżu st. t. n. Mieszkańców 7000. Już w r. 1065 istniała tu warownia, z której nasypów przechowały się szczątki; w XIII w. zamek, którego ślady jeszcze istnieją. Ludność trudni się rzemiosłami, a samych szewców liczą około 150. Z zakładów przemysłowych jest 10 garbarni, 2 młyny wodne i fabryka octu.

Serock. Osada nad Narwią, z którą tutaj łączy się Bug. Ludności 4300. Istniała już w r. 1065, jako gród warowny, a w wieku XV była głównem miejscem handlowem w dawnej ziemi Zakroczymskiej. Napoleon I ufortyfikował Serock jako punkt strategiczny. Jest tu kościół bardzo oryginalnej budowy, wystawiony kosztem jeszcze książąt mazowieckich. Ludność trudni się rybołówstwem, przewoźnictwem, rolnictwem i rzemiosłami.

Wyszków. Osada nad Bugiem st. kolei żel., starożytne, bo już w r. 1203 wy-

mieniane, dawne miasto biskupów Płockich, posiada 6000 m. W kościele zasługuje na uwagę figura Św. Idziego, dzieło sztuki rzeźbiarskiej z XV w. Jarmarki na konie i bydło.

Zegrze — forteca.

Zegrzynek, wielki młyn amerykański.

7. Powiat Radzyński.

Radzymin. Miasto powstałe w r. 1635, odległe o 3 mile od Warszawy i z nią połączone kolejką Marecką, ma ludności 5000, trudniące się handlem, jest tu fabryka octu, mydlarnia i olejarnia.

Jadów. Osada nad rz. Ossowicą; ludności 1600. Założona w r. 1473, miastem mianowana od r. 1823. Niegdyś istniały tu fabryki sukna, papieru, wyrobów płóciennych i bawełnianych, oraz miedzianych, lecz przemysł ten upadł. Obecnie kwitnie tu przemysł domowy (samodziały).

Kamieńczyk. Osada nad rz. Bugiem, bardzo dawna, przemianowana na miasto w r. 1452, była niegdyś rezydencją myśliwską książąt mazowieckich. Lud-

ności 2000. Posiada piękny kościół w stylu romańskim. Niegdyś zamożna i ludna osada, dziś podupadła.

8. Powiat Nowomiński.

Nowo-Mińsk. Miasto nad rz. Wiśniówką, przy odnodze kolei Nadwiślańskiej. Ludności 7000. Przemianowane na miasto w r. 1440, posiada kościół z XVI w., szpital, kilka fabryk: maszyn, odlewów, świec i mydła, olejarnia. W okolicy wiele letnich mieszkań i willi.

Kałuszyn. Miasto nad rz. Witówką, o 5 w. od st. kol. Mrozy, liczy ludności 11,000. Ze wsi przemianowane na miasto w r. 1718. Ludność trudni się handlem i wyrobem kożuchów, w ilości około 6000 sztuk rocznie. Istnieją tu trzy fabryki tałasów żydowskich, olejarnie, mydlarnia, fabryka octu i garbarnia.

Cegłów. Osada w okolicy lesistej, przy kolei Nadwiślańskiej, ludności 500. Posiada kościół z XIV w. Ludność uboga trudni się garncarstwem.

Karczew. Osada o wiorstę od Wisły; ludności 2500. Posiada kościół, zbudo-

wany w r. 1737. Pamiętna zjazdem kć-
ła Stanisława Leszczyńskiego i Karola
XII-go. Ludność trudni się hodowlą
trzody chlewnej.

Kołbiel. Osada nad rz. Świder, przy
kolei Nadwiślańskiej. Ludności 2300.
Założona w r. 1532, była lichą mieści-
ną, liczącą jeszcze w 1880 r. 800 miesz-
kańców; przeprowadzona kolej żelazna
wplynęła na rozwój osady.

W bliskości **Stara Wieś**, wzorowe go-
spodarstwo, krochmalnia.

Latowicz. Osada nad rz. Świder. Lud-
ności 1800. Jako miasto istniało już
w XIII w., a w wieku XVI cieszyło się
dobrobytem, zniszczonym następnie
przez klęski wojen i pożarów.

Siennica. Osada nad rz. Sienniczką;
ludności 1100. Jako miasto założone
zostało w r. 1526. Seminarjum nauczy-
cielskie.

Otwock przy kolei Nadwiślańskiej,
liczna kolonja letnia z mnóstwem willi.
Fabryka proszku dezynfekcyjnego i torfu.

Wawer, Józefów, Falenica, Świder przy
kolei Nadwiślańskiej — letniska.

Stanisławów. Osada przy kolei pomiędzy Nowomińskiem a Tłuszczem, liczy 2600 ludności. Dawna wieś przemianowana na miasto w r. 1523, tak szybko wzrastała, że już w r. 1564 liczyła 265 rzemieślników, lecz późniejsze najazdy Szwedów zniszczyły ją zupełnie. Szkoła tkacka.

9. Powiat Sochaczewski.

Sochaczew. Miasto pow. nad Bzurą; 8000 m., stacja kolei Kaliskiej. Gród starożytny w XII w. był ogniskiem handlu dla ludności Puszczy Kampinoskiej. W wiekach XV i XVI miał znaczny przemysł i posiadał wielu rzemieślników. Ruiny zamku, zbudowanego w XIV w., kościół z XIII w., szpital, kilka drobnych zakładów przemysłowych i wielu rzemieślników. Pod miastem istnieje cmentarz mahometański.

Łów, 800 m. Osada o kilka wiorst od lewego brzegu Wisły na uboczu położona, niegdyś otoczona lasami, powstała jako miasto w r. 1506. Posiada kościoły, piękny ogród publiczny, staw zary-

biony i obok niego dobrze zachowane ruiny zamku. Ludność składa się z kolonistów Niemców, hodujących bydło, konie i trzodę chlewną, i prowadzących sady owocowe.

Kampinos, wielkie rządowe leśnictwo, jest to część **Puszczy Kampinoskiej**, rozciągającej się na lewym brzegu Wisły.

Młodzieszyn i Hermanów — cukrownie.

Rybno, fabryka wódek i likierów.

Żelazowa Wola, wieś, miejsce urodzenia słynnego muzyka Fryderyka Chopina, tutaj też wystawiono mu pomnik.

10. Powiat Łowicki.

Łowicz. Miasto pow. nad Bzurą, przy kolei Warsz.-Wiedeńskiej i Kaliskiej; ludności 13000. Z istniejącej już w r. 1100 wsi książęcej, przemianowane na miasto w r. 1355. Było niegdyś stolicą Księstwa Łowickiego, posiadało zamek na wzgórzu arcybiskupów gnieźnieńskich, do których należał. Odwiedzane przez królów, uzyskiwało liczne przywileje i rozwijało się pomyślnie. W XVII w. liczyło 11 kościołów; obecnie posiada

wspaniałą kolegiatę z licznymi pomnikami i cennymi pamiątkami, oraz 5 innych kościołów, szpital, ochronki i przytułki, gimnazjum męskie, progimnazjum żeńskie, szkołę handlową męską i żeńską i kilka szkół początkowych. Przemysł reprezentują: 5 garbarni, 4 cegielnie, fabryka octu, olejarnia, młyn wodny, fabryka wyrobów glinianych, 2 młyny parowe, fabryka przetworów chemicznych, tkalnia, 2 farbiarnie wełny i fabryka narzędzi rolniczych.

Łowicz słynny jest z jarmarków na konie i ze sprzedaży kozuchów, sprowadzanych z Cesarstwa.

W okolicy miasta jest wieś **Nieborów** z pięknym pałacem i fabryką majolików, oraz **Arkadja**, ogromny park ze wspaniałym pałacem, pełnym pamiątek.

Bielawy. Osada nad rz. Mrogą; ludności 1500; założona w r. 1430, niegdyś służyła z wyrobu doskonałego piwa. Posiada piękny kościół z XV wieku. Duże cegielnie.

Bolimów. Osada nad rz. Rawką; ludności 2000. Położona wśród wydm piaszczystych, istniała już w czasach przed-

chrześcijańskich. Do rzędu miast zaliczona w r. 1370. Mieszkańcy trudnią się rybołówstwem, garncarstwem i rolnictwem.

Dąbkowice, z wielkimi stawami i znacznym gospodarstwem rybnym.

Gocławice, wieś rodzinna Jana Chryzostoma Paska, autora „Pamiętników”.

Sobota. Osada nad Bzurą; 1400 m. W r. 1250 przemianowana na miasto, niegdyś prowadziła ożywiony handel. Ludność uboga trudni się rolnictwem.

Łyszkowice, cukrownia, duże gospodarstwo rybne.

Sopel, wieś, przędzalnia bawełny.

11. Powiat Gostyński.

Gostynin. Miasto pow. nad rz. Skrwą i Osetnią; ludności 6700. Wokół zamku, zbudowanego jeszcze w czasach przedchrześcijańskich, utworzona osada otrzymała przywilej miejski w r. 1382. Zamek w r. 1552 gościł w swych murach króla Zygmunta Augusta. W r. 1611 więziono tu cara Wasila Szujskiego z rodziną, który też zmarł w Gostyninie

i pierwotnie tu pochowany wraz z bratem Dymitrem i żoną. Ruiny zamku przerobiono na kościół ewangelicki. Zarząd leśnictwa rządowego. Wielu Niemców sukienników.

Gombin. Miasto nad Nidą; ludności 6500. Istniało już w XIV w. Handel wyrobami sukienniczemi osiadłych tu Niemców, garbarnie, farbiarnie, mydlarnie, olejarnia, młyn parowy. W mieście zwracają uwagę domy dawnej struktury.

Kiernozia. Osada nad Nidą, 600 m., posiada kościół zbudowany w XII wieku. Ludność trudni się rolnictwem.

Osmolin. Osada nad Nidą; 800 m. Założona była w r. 1431 przez ks. Ziemowita Mazowieckiego.

Sanniki — cukrownia.

Soczewka n. Skrwą, wielka fabryka papieru.

Radziwie, 2000 m., z mostem łyżwowym do Płocka.

Leonów i Model, cukrownie.

W pow. Gostyńskim znajdują się rozległe błota, oraz 13 jezior, z nich ważniejsze: **Białe, Lucień, Łąckie i Zdvorskie.**

12. Powiat Kutnowski.

Kutno. Miasto pow. nad rz. Ochnią, przy kolei Warsz.-Bydgoskiej. Ludności 15000. Powstało około roku 997, ale wzrost jego datuje się dopiero od zbudowania kolei. Piękny pałac z parkiem, szpital, młyn parowy, olejarnia, kilka garbarni, fabryka sukna, płótna i tkanin bawełnianych, fabryka narzędzi rolniczych, cykorji i kilka mniejszych zakładów przemysłowych. Ożywiony handel zbożem.

Dąbrowice. Osada na uboczu położona, 2000 m. Istniała już za czasów Miecysława I-go, a w XVII w. była nawet możnem miastem. Posiada nowy kościół na miejscu drewnianego, przez Dąbrówkę zbudowanego, i dom schronienia starców. Ludność trudni się handlem bydła i koni.

Krośniewice. Osada o 6 w. od st. kol. położona; ludności 2100. Przemianowane na miasto w XV w., stanowi własność hr. Branickiej, posiadającej tu pałac w pięknym parku. W osadzie garbarnia.

Żychlin. Osada nad rz. Słudwią; ludności 6000. Skupiona wokoło zamku osada, przemianowana w roku 1426 na miasto. Posiada 2 młyny parowe, garbarnię, kotłarnię, 2 olejarnie i mydlarnię; duże jarmarki na bydło.

Głogowiec, wieś, fabryka kapeluszy słomkowych, wyrabianych przez włościan.

W pow. Kutnowskim jest wiele cukrowni, z nich ważniejsze: Konstancja, Łanięta, Dobrzelin, Ostrowy, Walentyńów, Oporów i in.

13. Powiat Włocławski.

Włocławek. Miasto pow. nad Wisłą, przy ujściu rz. Głowiączki i przy kolei Warsz.-Bydgoskiej; ludności 28000. Początek miasta sięga dziejów przedhistorycznych; w r. 1065 posiadało już zamek i dwie kaplice. W połowie XII w. do Włocławka przeniesiono katedrę z Kruszwicy. Obdarzane przywilejami, świetnie się rozwijało, lecz napady Krzyżaków i Szwedów doprowadzały miasto do ruiny. Rząd pruski w r. 1803 pobu-

dował tu śpichrze, zakwitł też handel zbożem, który upadł po przeprowadzeniu kolei; jednakże i obecnie miasto należy do handlowych i bardzo ruchliwych. W mieście istnieją: wspaniała katedra starożytna i kilka innych kościołów, pałac biskupi, seminarjum duchowne, szkoła handlowa, szkoła rzemiosł, przystań dla statków, most łyżwowy przez Wisłę, kilka towarzystw finansowych i społecznych, oddział banku państwa, 2 fabryki fajansu, 3 fabryki narzędzi rolniczych, 2 fabryki cykorji, 3 fabryki tektury smółcowej, cegielnia, huta szklana i wiele innych mniejszych zakładów przemysłowych.

Brześć-Kujawski. Miasto nad rz. Zgłowiączką; ludności 3000. Za Przemysławem I-go było stolicą województwa brzesko-kujawskiego i przetrwało tak do r. 1796. Władysław Łokietek włączył Kujawy, jak swoją własność, do państwa. W r. 1436 zawarto w zamku tutejszym korzystne z Krzyżakami przymierze. Około r. 1600 było to zamożne miasto, wiodące obszerny handel zbożem, ku

czemu posiadało liczne śpichlerze. Posiada kościół parafjalny, zbudowany w r. 1240 przez Bolesława V-go.

Chodecz. Osada o 6 w. od st. kol. Kaliskiej odległa; ludności 1500. Zawsze uboga miejscina. Ludność trudni się rolnictwem.

Kowal. Osada nad Wiślanówką, w błotnistej dolinie; ludności 7000. W epoce przeddziejowej istniała już jako gród warowny; w zamku tutejszym dnia 16 kwietnia 1316 r. urodził się Kazimierz Wielki. W XVI w. miasto cieszyło się dobrobytem, prowadząc znaczny handel. Z dawnych 5 kościołów pozostały obecnie 2. Przemysł reprezentowany jest przez kilka zakładów garbarskich, białoskórniczych i olejarnie.

Lubień. Osada nad jeziorem tejże nazwy; 1200 m. Kopalnie torfu.

Lubraniec. Osada nad rz. Zgłowiączką; 3500 m. Założona w r. 1509, posiada kościół z XV w. z pięknymi obrazami i starożytną monstrancją; dom schronienia. Ludność trudni się rolnictwem i handlem drobnym.

Przedecz. Osada nad jez. Przedeckiem; 4000 m. Przedecz istniał już w r. 1136, a w XIV w. posiadał zamek, w którym było więzienie. Należał do arcybiskupów gnieźnieńskich; zwraca uwagę ratusz starożytny. Ludność trudni się rolnictwem, rybołówstwem i szewctwem: samych szewców jest 200.

Kruszynek, szkoła gospodarstwa dla dziewcząt wiejskich.

Wieniec i Więctawice, znaczne gospodarstwa, hodowla koni rasowych.

14 Powiat Nieszawski.

Nieszawa. Miasto pow. nad Wisłą; ludności 4000. Dawne miasto, głośnie z handlu zbożem, posiada 2 kościoły (w parafjalnym są wartościowe freski na ścianach i obraz „Sąd ostateczny”), przystań i przewóz przez Wisłę; browar, dystylarnia i fabryka octu. Komora celna. Handel zbożowy Kujaw jest podstawą bytu mieszkańców Nieszawy.

Ciechocinek. Osada z pierwszorzędnym zakładem leczniczym, znana już w r. 1295, nabyta przez rząd w r. 1823 i od-

ąd też datuje swój rozwój. Corocznie przebywa tu około 10000 leczących się kąpielami solankowymi i innymi. C. połączony jest odnogą kolei żelaznej ze stacją Aleksandrowem. Wielkie warzelnie soli, 3 tężnie do stężania solanki, duży park, teatr, wodociągi, kilka dużych hoteli, mnóstwo willi. W okolicy torfowiska i kolonje niemieckie.

Osięciny. Osada, mająca 1400 m. Jako wieś istniała już w czasach przedhistorycznych. Posiada fabrykę maszyn rolniczych, wyrób kafli i kilka drobnych zakładów przemysłowych.

Aleksandrów pograniczny. Os. 5000 m. stacja końcowa kolei Warsz.-Bydgoskiej na granicy Prus. Znaczna komora celna. Składy zbożowe, młyn parowy, cegielnia, olejarnia, fabryka wyrobów majolikowych.

Piotrkowo. Osada w pobliżu granicy pruskiej; ludności 1200. Założona w XIV w. posiada kościół starożytny.

Raciążek. Osada o 3 w. od Ciechocinka odległa; 1000 m. Starożytny gród, istniejący już w r. 1065 i posiadający zamek obronny, w którym gościli często

królowie i odbywały się zjazdy króla Jagielly z ks. Witoldem i W. Mistrzem krzyżackim Konradem v. Jungingen, oraz zjazdy z posłami krzyżackimi. Na początku XIX w. zamek popadł w ruinę. W osadzie istnieje kościół, zbudowany w r. 1630.

Radziejów. Osada 2500 m.; istnieje od r. 1142. W XVI w. stan miasta był bardzo pomyślny; obecnie jest ubogą osadą. Władysław Jagiełło częstym tu bywał gościem.

Wawrzynowo, starożytna osada nad jez. Gopłem przy ujściu Noteci. Podług podania jest to miejsce, gdzie miała stać chata Rzepichy.

Płowce, wieś, pamiętna zwycięstwem Łokietka w r. 1331 nad Krzyżakami, gdzie poległo ich 20000. Znaczne gospodarstwa w glebie czarnoziemnej.

Służewo. Osada przy granicy pruskiej; 2000 m. Jako wieś istniejąca już w XIII w. zamieniona na miasto w wieku XV.

Piotrków Kujawski, os. 1300 m., komora celna, starożytny kościół z X wieku.

W pow. Nieszawskim są jeziora: Orle, Głuszyńskie, Chalno i część jez. Gopła.

Gubernia Kaliska.

Gubernia Kaliska, w zachodniej części Król. Pols. zajmuje przestrzeni 8,900 wiorst □ i liczy milion m. Ludność trudni się przeważnie rolnictwem i drobnym przemysłem; przemysł fabryczny mniej rozwinięty niż w gubernjach sąsiednich, ale jest wiele różnorodnych fabryk (około 400). Gleba w większej części przestrzeni bardzo urodzajna, sprzyja rozwojowi rolnictwa i hodowli bydła, lecz daje się odczuwać brak robotnika, wychodzącego na zarobki do Prus sąsiednich. Posiadłości rozdrobnione, ziemia droga. Przestrzeń leśna zajmuje 15⁰/₀ całego obszaru. Komunikacja koleją Warsz.-Kaliską, łączącą się z kolejami Pruskiemi. Lud w okolicy Łęczycy, Sieradza i na Kujawach dotychczas nosi dawne stroje własnego wyrobu, trwałe i piękne. Gubernja dzieli się na 8 powiatów: Kaliski, Kolski, Koniański, Łęczycki, Sieradzki, Słupecki, Turecki i Wieluński.

W gub. Kaliskiej znajdują się jeziora:

Ślesińskie, Skulskie, Gocławskie, Licheńskie i in.

Powiat Kaliski.

Kalisz. Miasto gubernjalne nad Prosną, 40,000 m. O czasie powstania miasta wiadomo tylko, że istniało już w I wieku po Nar. Chr. i cieszyło się stanem kwitnącym. Około r. 1000-go zbudował pod miastem Bolesław Chrobry zamek obronny, w którym zmarli: żona Mieczysława w r. 1156, Mieczysław III w r. 1202, Władysław Laskonogi w r. 1231 i wielu innych dostojników. W wieku XIV zamek popadł w ruinę i dziś niema nawet jego śladów. W XIII wieku istniały słynne tkalnie sukna i wiele zakładów przemysłowych. Odwiedzane przez wszystkich niemal królów polskich, miasto zyskiwało liczne przywileje, wzrastał też dobrobyt ludności, dopóki najazd szwedzki wszystkiego nie zrujnował. W r. 1706 dnia 29 października pod miastem stoczona była bitwa sprzymierzonych wojsk polskich i rosyjskich ze Szwedami, którzy pobici stracili 13,000 żoł-

nierza, a powstała zaraza morowa wówczas do reszty miasto wyludniła. Z licznych niegdyś kościołów, pozostało 5. Najstarszy Św. Mikołaja zbudowany w r. 1253, kolegiata z cudownym obrazem Najśw. Rodziny i licznymi cennymi aparatami w skarbcu; kościół z klasztorem Franciszkanów i szczątkami błog. Jolanty, żony Bolesława Pobożnego. Istnieją tu: gimnazjum męskie i żeńskie, szkoła realna, szkoła handlowa, szkoły prywatne, gmach teatru, wspaniały park miejski, szpital, Dyr. szcz. Tow. kred. ziemskiego, Tow. kredytowe miejskie, kasa pożyczkowa i kilka innych stowarzyszeń. Przemysł reprezentują: fabryki haftów, 3 fabryki fortepianów, 6 fabryk koronek, fabryka zabawek, garbarnie, 2 fabryki pończoch, mebli bambusowych, tasemek, sukna, asfaltu i posadzek. Na Prośnie istnieją piękne mosty kamienne. Obecnie miasto jest w stanie pełnego rozkwitu, a wobec kolei wkrótce stanie się jednym z najbogatszych i najludniejszych miast w kraju. W Kaliszu wychodzi pismo p. t. „Kaliszanin”.

Błaszki. Miasto przy kolei z Sieradza do Kalisza, ludności 4000. Istniejące od XIII w., pamiętne zjazdem Karola XII ze Stanisławem Leszczyńskim. Posiada 4 garbarnie, cegielnię i fabrykę zapalek.

Chocz. Osada nad Prosną, 1300 m. Pierwotnie zbudowany domek murowany dla Kazimierza Wielkiego, przerebiony został na zameczek, który dał początek miastu w XIV w. W 1632 zbudowano wspaniałą kolegiatę, zamienioną później na kościół parafjalny. Niedługo była tu szkoła muzyczna. Ludność trudni się rolnictwem i rzemiosłami.

Iwanowice. Osada na uboczu położona, licząca 1000 m. Założona w XV w. dawniejsza osada Arjanów. Posiada piękny kościół w stylu gotyckim ze starożytną chrzcielnicą. W Iwanowicach urodził się w r. 1603 ks. Augustyn Kordecki, obrońca Częstochowy.

Koźminek. Osada nad Swędrnią i Gajową; ludności 2000. Starożytna osada, darowana Odolanowskiemu, staroście kujawskiemu w r. 1389 przez Kazimierza Wielkiego. Ważna w historii prote-

stantyzmu. Posiadała w XVI w. szkołę wyższą dla Braci czeskich i cieszyła się pomyślnością. Posiada kościół katolicki w stylu gotyckim i dawny ratusz; fabryka wyrobów bawełnianych. Ludność trudni się wyrobem kożuchów, obuwia i garnków.

Opatówek. Osada nad Pokrzywnicą, przy kolei Kaliskiej; ludności 2500. Powstała w XII w., jako małe miasteczko darowane zostało generałowi Zajączkowi przez Napoleona I-go. W r. 1824 założono tu fabrykę sukna, słynną w kraju i zagranicą i odtąd dopiero datuje się wzrost miasta; oprócz fabryki sukna są warsztaty tkackie i kilka drobnych zakładów przemysłowych, kościół w stylu maurytańskim.

Staw. Osada nad Pokrzywnicą; ludności 1000. W XIII w. była znacznym punktem handlowym w okolicy, lecz podczas wojen szwedzkich podupadła. Posiada kościół z r. 1520. Hodowla trzody i bydła i handel nią dość znaczny.

Stawiszyn. Osada nad rz. Bawół; 3000 m. W XII w. istniał tu zamek, a obok niego osada, przemianowana na miasto

w r. 1284. W w. XV i XVI, obdarzone licznymi przywilejami, było w stanie kwitnącym. Upadło podczas wojen szwedzkich i dotąd dźwignąć się nie może. W osadzie istnieje kościół parafjalny, zbudowany w r. 1360, z pięknym ołtarzem i cennymi rzeźbami. Ludność trudni się warzywnictwem, wyrobem kozuchów i garncarstwem. Garbarnia parowa, 100 warsztatów szewckich, 30 stolarskich i wiele innych.

Szczypiorna, stacja kolei na samej granicy pruskiej, komora celna.

Zbiersk, cukrownia.

Powiat Kolski.

Koło. Miasto pow. nad Wartą; ludności 10000. Założone w r. 1366, opasane było murem przez Kazimierza Wielkiego, który też zbudował zamek, będący następnie miejscem licznych zjazdów. Tu Władysław Jagiełło uchwalił wojnę z Krzyżakami. W wieku XVI doszło do wysokiego stopnia rozwoju i zamożności. W r. 1655 Szwedzi miasto zniszczyli, a z upadku podniosło się dopiero

w w. XIX, gdy się przemysł rozwinął. W mieście istnieje kościół parafjalny, zbudowany w r. 1405, zwaliska zamku, ratusz z r. 1390, ogród spacerowy, szkoła handlowa. Ludność zamożna trudni się rzemiosłami i handlem zboża, drzewa i wełny. Fabryka fajansu, tasiemek, narzędzi rolniczych, wyrobów bawełnianych i inne.

Dąbie. Miasto nad Nerem; 4000 m. Jedno z najstarszych miast. Zaprorowadzenie przemysłu w XVIII w. zapewniło mu dobrobyt. Obecnie ma kilkadziesiąt małych fabryk sukienniczych. Okolica błotnista.

Babiak. Osada na uboczu położona, 800 m. licząca. Założona w r. 1816 nie rozwinęła się.

Brdów. Osada nad jez. Brdowskim; 2000 m. Ślady istnienia tego miasteczka istnieją już w r. 1136, gdy znajdowało się jeszcze wśród lasów obszernych. Ma piękny kościół z XIV w. Ludność trudni się rybołówstwem i rolnictwem.

Brudzew. Osada w pobliżu rz. Warty; 1000 m. Założona w XVII w. posiada ślady ruin zamku, zbudowanego przez

Kazimierza Wielkiego; w niej urodził się Wojciech z Brudzewa, nauczyciel Mikołaja Kopernika.

Grzegorzew. Osada na uboczu położona; ludności 1200. Założona w r. 1550, nie rozwinęła się. Ludność zajmuje się wyłącznie rolnictwem.

Izbica. Osada na trakcie z Koła do Włocławka; 3600 m. Ze wsi na miasto w r. 1595 przemianowana. Posiada starożytny kościół parafjalny i dom schronienia. Fabryki sukna i tasiemek. W pobliżu kilka jezior i torfowiska.

Kłodawa. Osada nad rz. Kłodawą; 3000 m. Starożytne miasto, znane już w r. 1085, zaliczane było do miast pierwszorzędnych, a o jego stanie świadczy istnienie w XVI w. Szkoły rymotwórstwa i wymowy założonej przez Grzegorza z Samborza, oraz licznych cechów. Z 4-ch niegdyś istniejących kościołów, pozostały dwa. Kilka fabryk wyrobów lnianych i inne liczne rzemiosła.

Sompolno. Osada w pobliżu rz. Noteci położona w piaszczystej okolicy; ludności 3000. Istnieje jako miasto od XV w. i posiada 2 kościoły, fabrykę wyrobów

metalowych, browar i 3 olejarnie. Ludność trudni się rzemiosłami, a szczególnie krawiectwem. Jarmarki tutejsze są licznie odwiedzane.

Powiat Koniński.

Konin. Miasto pow. nad Wartą; ludności 9000. W XII w. posiadało już zamek z białego kamienia, mieszkanie Piotra Dunina, wielkorządcy Wielkopolski. W Zamku Konińskim przebywał Władysław Jagiełło podczas wyprawy na Krzyżaków. Zbudowane na sztucznym wzgórzu ulega zalewom Warty, a mimo to utrzymane jest schludnie i porządnie zabudowane. Prócz 3-ch przedmieść posiada 2 obszerne rynki, ogród publiczny, kościół parafjalny z XV w., budowle po magazynie solnym, zamienione na koszary, 2 fabryki narzędzi rolniczych, kotlarnie, 2 browary, kilka garbarni, kilka fabryk sukna i wyrobów bawełnianych.

Golina. Osada w pobliżu rz. Warty położona; ludności 1800. Założona w r. 1330 dotąd się nie rozwinęła. Browar,

gorzelnia, garbarnia i młyn. Handel słabo rozwinięty.

Rychwał. Osada o 16 w. od Konina odległa; ludności 1200. Założona w XIV w., było własnością prywatną i posiadała zameczek obronny; mieszkańcy trudnią się rolnictwem i drobnym przemysłem, olejarnia.

Ślesin. Osada na półwyspie jez. Ślesińskiego (części Gopła); 1500 m. Jako wieś biskupów poznańskich miastem została w r. 1358. Posiada kościół z XII w. Ludność trudni się rybołówstwem, handlem i uprawą roli. W pobliżu kilka jezior.

Tulizków. Osada na uboczu położona; ludności 2000. Jako odwieczna siedziba Zarembów, otrzymała przywilej miejski w r. 1365. Ludność trudni się uprawą roli i rzemiosłami.

Władysławów. Osada nad rzeką tejże nazwy; 1400 m. Osada starożytna, bo już za czasów Mieczysława I-go miał tu być zbudowany jeden z pierwszych kościołów w Polsce. Ludność trudni się tkactwem i kołodziejstwem; 4 garbarnie

i fabryka octu. O parę wiorst od osady są piękne ruiny zamku w **Wyszynie**.

Brzeźno, pokłady i wydobywanie węgla kamiennego brunatnego i piaskowca, z którego robią kamienie młyńskie.

Powiat Łęczycki.

Łęczyca. Miasto pow. nad Bzurą; ludności 10000. Istniało już w czasach przedhistorycznych jako gród obronny, wśród błot rozległych. Bolesław Krzywousty zbudował tu zamek, a Kazimierz Sprawiedliwy w r. 1180 zwołał tu pierwszy zjazd szlachty; następnie miasto było miejscem licznych zjazdów i synodów. Kazimierz W. otoczył miasto murem; odwiedzane przez królów, cieszyło się dobrobytem aż do wojen szwedzkich. Za Kazimierza Jagiellończyka uchwalono tu „Statut Łęczycki”. Posiada kościół parafjalny z XIII w., w którym znajduje się piękny starożytny relikwiarz, starożytną synagogę, ładny ogród spacerowy, dobrze zachowane ruiny zamku, seminarjum nauczycielskie, fabryki wyrobów bawełnianych, 2 farbiarnie, browar,

młyn wodny i parowy i wiele warsztatów rzemieślniczych. Niegdyś miasto liczyło 7 kościołów i posiadało wielu sukienników.

O 2 w. od miasta jest wieś Tum z pięknym kościołem z kamienia ciosowego, pochodzącym z pierwszych czasów chrześcijaństwa w Polsce.

Ozorków. Miasto nad Bzurą, 14,000 m. Jako wieś istniał już Ozorków w XVI w., a dopiero gdy Ignacy Starzyński w r. 1811 założył osadę fabryczną, zostało przemianowane na miasto, które w r. 1828 liczyło 1,400 warsztatów sukienniczych. Później przemysł ten podupadł, ale powstały inne fabryki, których obecnie istnieje przeszło 40, między niemi fabryki braci Szlosserów, folusz Szajblera, kilkanaście fabryk wyrobów wełnianych, przędzalnia, farbiarnie, garbarnie, 3 fabryki kafli, młyn wodny i w. in. Handel ożywiony. W mieście jest szpital i przytułek dla starców.

Grabów. Osada w pobliżu rz. Ner; 1000 m. Założona na początku XVIII stulecia, nie posiadając warunków do

rozwoju, pozostaje lichą miejsciną. Ludność trudni się rolnictwem.

Paręczew. Osada nad rz. Gnidą; 1500 m. Założona w XV wieku jest zawsze uboga. Ludność trudni się handlem i uprawą roli, 2 garbarnie.

Piątek. Osada nad rz. Moszczenicą; 2500 m. Ze wsi biskupów przemianowana w XIV w. na miasto, niegdyś była ludną i cieszyła się początkowo dobrobytem. Istniał tu niegdyś pałac arcybiskupi, z którego pozostały jeszcze fundamenty. W r. 1655 pod miastem Stefan Czarnecki pokonał Szwedów. Ludność trudni się uprawą żyznej roli, garbarnia, olejarnia

Poddebice. Osada nad Nerem; 3000 m. Powstała w XIV w., lecz miastem została dopiero w r. 1822, nie zaznawszy szerszego rozkwitu. Posiada oryginalny zameczek, zbudowany w r. 1610, fabrykę narzędzi rolniczych, olejarnię, browar i kilka warsztatów tkackich.

W pobliżkiej wsi **Bałdrzychów** istnieje niebadane jeszcze cmentarzysko pogańskie.

Niedaleko Łęczycy są cukrownie Leśmierz i Młynów.

Powiat Sieradzki.

Sieradz. Miasto pow. nad Wartą; ludności 5000, stacja kolei kaliskiej, dawna stolica Księstwa Sieradzkiego. Jedno z najstarszych miast, posiadające zamek od czasów niepamiętnych. W zamku przemieszkivali kolejno: Bolesław Krzywousty, książęta: Władysław, Bolesław, Kazimierz ks. mazowiecki i Leszek Czarny, jako właściciele. Tu też przebywała Elżbieta, żona Kazimierza Jagiellończyka, tu najpierw obrano Jadwigę królową polską. W r. 1288 Księstwo Sieradzkie objął Władysław Łokietek; najazd Krzyżaków w r. 1331 zniszczył zamożne miasto. Odbudowane, zostało miejscem licznych zjazdów politycznych i synodów i cieszyło się rozwojem aż do wojen szwedzkich. W w. XVI słynęła szkoła, w której nauk wykładali akademicy krakowscy i wyszli z niej ludzie zasłużeni. Z zamku istnieją tylko ślady, a miasto obecnie posiada kościół parafjalny z ro-

ku 1200, później przebudowywany, w skarbcu jego znajduje się kielich i monstrancja z XV w. Kościół z klasztorem podominikańskim i grobami książąt mazowieckich, zniszczonemi przez Krzyżaków, szpital, ogród spacerowy, teatr. Fabryka narzędzi rolniczych, fabryka wyrobów wełnianych, igieł, szpilek, 4 garbarnie, browar i dystylarnia.

Warta. Miasto nad rz. Wartą; 5000 m. Osada przez dawnych jeńców niemieckich zamieszkała, w r. 1255 przemianowana na miasto, posiadała zamek, zburzony w 1331 przez Krzyżaków. W r. 1554 Żydzi wystawili tu pierwszą w Polsce synagogę. Z sześciu dawnych kościołów pozostały obecnie trzy; w jednym z nich przechowują się szczątki błog. Rafała z Proszowic. W końcu XVIII w. istniała tu szkoła podwydziałowa z wspólną biblioteką. Dawniej miasto słynęło z jarmarków na konie; obecnie handel słaby, a ludność trudni się rolnictwem; fabryka sody, 2 olejarnie, garbarnia, mydlarnia, fabryka zapalek.

Zduńska-Wola. Miasto nad rz. Brodnicą, przy kolei kaliskiej. Ludności

25,000. Kolonja z XVIII w. przemianowana na miasto w r. 1825, zaludniwszy się Niemcami, którzy pozakładali fabryki i warsztaty tkackie stała się osadą nawskroś fabryczną, zamieszkaną przeważnie przez tkaczy; posiada dawny ratusz, z zakładów przemysłowych: 3 fabryki tkackie, 2 fabryki narzędzi rolniczych, garbarnię, cegielnię, mydlarnię i przeszło 12,000 ręcznych tkackich warsztatów.

Burzenin. Osada nad Wartą, 2000 m. Istniała już w czasach przedhistorycznych, założona bowiem była przez Poraja, brata św. Wojciecha. Ludność zajmuje się wyłącznie uprawą roli. W okolicy kopalnia wapna.

Szadek. Osada nad rz. Pisią, 3000 m. Pierwotna osada książęca z dworkiem myśliwskim, w końcu XIII w. na miasto zamieniona. Za czasów Władysława Jagiełły grała poważną rolę i tutaj odbywały się roki sądowe. W r. 1733 zawiązano tu konfederację, którą Leszczyńskiego uznano królem Polski. W w. XVI kwitł handel i wyrabiano słynne piwo, do którego wyrobu sprowadzano

wodę przy pomocy wodociągów. Schludna obecnie osada ma kościół parafjalny z XIV w.; kilka domów starodawnych zwraca uwagę swą strukturą. Ludność zajmuje się tkactwem, szewctwem, krawiectwem i bednarstwem, oraz uprawą ogrodów warzywnych, gorzelnia i browar.

Złoczew. Osada pomiędzy Sieradzem a Wieluniem, 2500 m. położona wśród lasów; ze wsi na miasto zamieniona była w r. 1605. Ludność trudniła się i trudni uprawą żyznych gruntów. W osadzie istnieją 2 kościoły.

Powiat Słupecki.

Słupca. Miasto pow. nad rz. Mieszna, 5000 m. Jako wieś biskupów poznańskich została miastem w XIII w., w którym biskup Andrzej w r. 1314 bił denary. Około r. 1374 zostało okolone murem i prowadziło znaczny handel. W r. 1701 bawił tu Karol XII. Stacja kolejowa, komora celna.

Kazimierz, 1600 m. Osada na 12 pagórkach zbudowana przez pustelników za czasów Bolesława Chrobrego. Mia-

stem została w r. 1041, było ono dawniej ludne i handlowe. Obecnie licha miejscina, posiada starożytny kościół z kamienia. Tutaj został ścięty przez Karola XII Patkul, który prowadził konuszachty między Augustem II i Piotrem W. o Kurlandję. Ludność trudni się rolnictwem, wyrobem płótna, sukna, tkactwem i drobnym przemysłem.

Kleczew. Osada nad jez. Stępa, 1700 m. Bardzo starożytna, posiada kościół zbudowany w XII w. z relikwiami Św. Feliksa. W r. 1820 istniały tu fabryki sukna, szalów, dywanów i pasów, lecz pożary doprowadziły miasto do ruiny. Obecnie ludność trudni się handlem i rolnictwem oraz tkactwem.

Lądek. Osada nad Wartą, 1000 m. Jako miasto założone w r. 1230, pomimo licznych przywilejów rozwinąć się nie mogło. W pobliżu był klasztor Cystersów, fundowany przez Mieczysława Starego. W klasztorze piękne krużganki, gotyckie rzeźby i malowidła. Uboga ludność trudni się rolnictwem.

Pyzdry. Osada nad Wartą, 4000 m. W r. 1232 była już miastem, posiadają-

cem zamek i stanowiła ważny punkt strategiczny i handlowy. Powodzie, głód, zaraza morowa i napady Krzyżaków zniszczyły miasto, obwarowane niegdyś murem. Obecnie z zamku, zbudowanego jeszcze za Kazimierza W., zrobiono kamienicę prywatną. W r. 1800 istniały warsztaty płócienne, lecz obecnie ludność trudni się rolnictwem i handlem, oraz sławem budulcu. Naokoło są duże lasy.

Skulsk. Osada nad jez. Skulskim, niedaleko Gopła, ludności 800. Osada starożytna, z wioski w r. 1386 przemianowana na miasto, w XVII w. zniszczona przez Szwedów. Ludność trudni się rolnictwem i handlem obrazami, roznoszonymi po całym kraju.

Wilczyn. Osada przy granicy pruskiej, Ze wsi w XVI w. przemianowana na miasto. Ludność trudni się rolnictwem.

Zagórow. Osada w pobliżu rz. Warty, 2500 m. Ze wsi od XII w. istniejącej, w XV w. na miasto przemianowana, pozostaje ubogą mięsciną.

W powiecie Słupeckim jest wiele gmin niemieckich.

Powiat Turecki.

Turek. Miasto pow. na trakcie między Kaliszem a Kołem położone, ludności 10000. Jako osada istniała już w czasach przedhistorycznych, a miastem została w XIV w. Próba zaprowadzenia tu tkactwa nie udała się z powodu braku wody, ale miasto prowadzi obszerny handel masłem, jajami i posiada wielu rzemieślników. Z zakładów przemysłowych są: 3 olejarnie, browar, mydlarnia, młyn parowy, farbiarnia, fabryka narzędzi rolniczych, fabryka powozów, octu, zapalek i około 400 ręcznych warsztatów tkackich.

Dobra. Osada nad str. Telszyna, 5000 m. Założona jako miasto w r. 1583, posiada kościół z XVI w. Ludność trudni się rzemiosłami, oraz handlem nabiałem, zbożem, wełny i rzepakem; olejarnia.

Uniejów. Osada nad Wartą, 4000 m. Starożytna osada, własność arcybiskupów gnieźnieńskich, z których błogosł. Bogumił mieszkał tu już w r. 1182, a szczątki jego dotąd się przechowują w pięknym sarkofagu. W XIV w. istniał

tu zamek i kolegjata, w której odbył się synod w r. 1376. Krzyżacy często łupili Uniejów. Po przeniesieniu rezydencji arcybiskupiej do Łowicza miasto upadło. Obecnie zamek odnowiony, z pięknym parkiem; fabryka octu, garbarnia, farbiarnia, olejarnia i 9 wiatraków tuż pod miastem. Ludność trudni się rolnictwem i rzemiosłami.

Spycymierz n. Wartą, starożytna osada, o której Gallus wspomina w swojej kronice, była niegdyś grodem i posiadała zamek obronny.

W powiecie Cielce, cukrownia.

Powiat Wieluński.

Wieluń. Miasto pow. na traktach między Sieradzem a Częstochową, 8000 m. Istniejące od XII w. miasto opasane było murem i posiadało zamek obronny, mennicę i pałac biskupi; odbywały się też tu liczne zjazdy i synody, co dopomagało do wzrostu miasta. Najazdy Szwedów i zaraza morowa zrujnowały dobrobyt. Posiada kościół farny ze skarbcem, w którym zachowało się wie-

le cennych pamiątek, kościół Augustjanów, pamiętny wymordowaniem w nim 32 zakonników przez Janusza, ks. oświęcimskiego i inne kościoły. Towarzystwo muzyczne, Tow. kredytowe. Przemysł i handel słabo rozwinięte, browar, garbarnia, mydlarnia.

Bolesławiec. Osada nad Prosną, 2000 m. W r. 1269 wokół zamku, zbudowanego przez Kazimierza W., utworzyła się osada, opasana później murem. W XVI w. miasto cieszyło się pomyślnością, lecz wojny je zubożyły. W osadzie istnieją ruiny zamku.

Działoszyn. Osada na uboczu położona, 5000 m. Istnienie osady datuje z czasów przedhistorycznych, a zamek dotąd istniejący zbudowany był na gruzach świątyni pogańskiej. Grunty piaszczyste, ludność trudni się handlem i rzemiosłami.

Lututów. Osada w pobliżu granicy pruskiej, 2100 m. Dawną wieś w r. 1407 zamieniono na miasto, lecz się nie rozwinęło. W ostatnich czasach osiadło tu wiele rodzin cygańskich i zajęło się rolnictwem i kowalstwem.

Ossyjaków. Osada nad Wartą, 1000 m. Na gruntach piaszczystych założone w XV w. miasto nie miało warunków do rozwoju, to też pozostało ubogą osadą; młyn wodny.

Praszka. Osada nad Prosną, 3600 m., komora celna. Już w XV w. wydobywano tu rudę żelazną. Posiada dom przytułku dla starców. Ludność trudni się przeważnie szewctwem, stolarstwem, rolnictwem i handlem.

W okolicy pokłady torfu i rudy żelaznej.

Wieruszów. Osada nad Prosną, 6000 m. Powstała w XIV w., nie odznaczała się ruchem handlowym, dopiero w ostatnich czasach zaczęto prowadzić tu handel drobiem i trzodą chlewną, osiadło wielu rzemieślników i Wieruszów stał się najludniejszą osadą w gubernji. Posiada zamek zbudowany na początku 18-go stulecia, przytułek dla starców, oraz łaźnię miejską, fabrykę kafli, zegarków, zapalek, gorsetów i 2 garbarnie. Komora celna.

W osadzie zmarł dnia 20 marca 1673

r. ks. Augustyn Kordecki, przeor Paulinów, obrońca Częstochowy.

Mirków nad Prosną, duża fabryka papieru.

Zalesiaki, kopalnie wapienia kamiennego.

Gubernja Piotrkowska.

Podzielona na 8 powiatów: Piotrkowski, Częstochowski, Łódzki, Nowo-Radomski, Rawski, Brzeziński, Łaski i Będziński; zajmuje przestrzeni 10,800 w. □. Ludności ma 1,800,000. Lasy zajmują piątą część ogólnej przestrzeni. W gubernji tej najsilniej rozwinięty jest przemysł fabryczny, czyniący w swym rozwoju coraz większe postępy. W 1200 fabrykach i zakładach przemysłowych pracowało blisko 140,000 robotników, a wartość produkcji obliczają na 350 milj. rubli. Pierwsze miejsce zajmuje przemysł włóknisty, zatrudniający około 75,000 robotników, których wytwórczość obliczają na sumę 120 milj. rb. Przemysł włóknisty ześrodkował się dookoła m. Łodzi, a zaczął się rozwijać

w ostatnich czasach również w Częstochowie i powiecie Będzińskim, gdzie od dawna posiada swe siedlisko przemysł żelazny i istnieją znaczne kopalnie węgla. Większe ogniska handlowo-przemysłowe połączone kolejami i drogami bitymi. Rolnictwo mniej rozwinięte z powodu przewagi gruntów piaszczystych i braku robotnika, udającego się do pobliskich fabryk. Lud wiejski trudni się też przemysłem drobnym i rzemiosłami. Przemysł węglowy zasługuje na szczególną uwagę; eksploatacja w Zagłębiu Dąbrowskiem datuje się od r. 1795, a rozwój przemysłu węglowego głównie od r. 1870, t. j. od wydania nowego prawa, dotyczącego przemysłu górniczego w Królestwie Polskiem. Obecnie węgiel wydobywany jest w 19 kopalniach, zatrudniających około 16,000 robotników, a ilość wydobywanego węgla wynosi około 240,000,000 pudów rocznie. W kopalniach jest czynnych 240 maszyn parowych o sile 20000 koni. Prócz węgla wydobywana jest ruda żelazna i cynkowa, pstry piaskowiec około wsi Strzemieszyce, wapień około tejże wsi, oraz

koło Gołonoga, Zagórza i Sielc; galman w pobliżu Olkusza, glina ogniotrwała w zachodniej części pow. Będzińskiego i wapień budowlany w okolicy Częstochowy.

Gubernję przerzyna kilka kolei żelaznych: Warsz.-Wiedeńska, Fabryczno-Łódzka, Iwangrodzko - Dąbrowska od Koluszek do Skarżysk, kolej Kaliska, Herbsko-Kielecka i liczne kolejki w Zagłębiu Dąbrowskiem.

Powiat Piotrkowski.

Piotrków. Miasto gubernjalne i pow. nad rz. Strawą, ludności 40000. Już w XII w. istniała osada z dworkiem myśliwskim, kiedy jednak otrzymała pierwszy przywilej miejski — dociec trudno. W r. 1319 Kazimierz W. opasał miasto murem i zbudował kościół murowany z klasztorem Dominikanów. W r. 1347 odbył się tu sejm, na którym spisano prawo Wielkopolskie, a następnie zjazdy odbywały się co lat kilka aż do r. 1478. W XVI w. znowu Piotrków był miejscem sejmów, z których ostatni od-

był się w r. 1567. W r. 1578 Stefan Batory ustanowił tu trybunał dla Wielkopolski i Mazowsza, istniejący przez lat 214 i dlatego Piotrków nazywa się trybunalskim. Zaraza morowa i najazdy Szwedów zniszczyły miasto i dopiero zbudowanie kolei Warsz.-Wiedeńskiej wpłynęło dodatnio na nowy rozwój miasta. Obecnie w mieście istnieją: kościół parafjalny z XIII w., pięć kościołów filjalnych, dawny zamek, w którym obecnie mieści się odwach, szpital, ochrona i przytułek, teatr, gimnazjum męskie i żeńskie, szkoła miejska i 16 szkół początkowych, szkoła prywatna polska 8-o klasowa, 3 księgarnie, 3 drukarnie, oraz kilkanaście większych zakładów przemysłowych, jak 4 browary, 2 fabryki szkła, 5 tartaków, 3 cegielnie, huta żelazna, młyn parowy, fabryka maszyn rolniczych, ram złożonych, olejarnia, fabryka octu, miodosytnia, farbiarnia, garbarnia i piec wapienny. Rzemieślników liczą 500, zapisanych jako majstrów w 9 cechach. W Piotrkowie wychodzi dziennik p. t. „Echa Piotrkowskie”.

Bełchatów. Osada na uboczu położona, 5000 m. licząca. Ludność utrzymuje się z tkactwa bawełnianego; kilka fabryk tkanin.

Grocholice. Osada nad rz. Rakarką, 1500 m. Ze wsi oddawna będącej własnością kapituły gnieźnieńskiej, na miasto w r. 1485 przemianowana; posiada kościół z r. 1223. Ludność trudni się rolnictwem i rękodzielnictwem.

Kamiensk. Osada przy kolei Warsz.-Wiedeńskiej, 3000 m. Jako wieś istniejąca od XIII w., na miasto zamieniona w r. 1374. Była zawsze ubogą miejsciną; posiada kościół w stylu romańskim. Ludność trudni się specjalnie uprawą ogórków, których produkuje około 1000 wozów rocznie.

Rozprza. Osada o 11 w. odległa od stacji kol. Warsz.-Wiedeńskiej; 1200 m. Istniała już w czasach przedhistorycznych, a w r. 1065 wspomniana jako posiadająca zamek i kasztelana. Ślady dowodzą, że miasto było niegdyś obszerne. Ludność trudni się rolnictwem i drobnym handlem. Jest tu stacja rolnicza doświadczalna.

Sulejów. Osada nad Pilicą, 5000 m. przy kolei żel. łączącej Sulejów z Piotrkowem. W XII w. istniała już jako osada, w której pobierano cło wodne od przewożonych towarów. Tu w r. 1410 bawił Jagiello, a później Kazimierz Jagiellończyk, jadący na sejm do Piotrkowa. Ludność oddawna trudni się wypalaniem wapna, względnie jednak jest uboga. W osadzie jest kościół w pięknym stylu romańskim, tartak parowy, młyn wodny, 4 wielkie piece do wypalania wapna, które uważane jest za najlepsze, a tutejsze pokłady wapienia za niewyczerpane. W pobliżu osady istnieją mury starożytnego opactwa cystersów, fundowanego przez Kazimierza Sprawiedliwego, najpiękniejsze i największe z ruin w kraju.

Wolborz. Osada nad Moszczanką i Wolborką, 3000 m. Pierwsza wzmianka o Wolborzu znajduje się pod datą r. 1065; o szybkości rozwoju miasta dowodzi to, że w nim odbył się synod już w r. 1215; wkrótce miasto obwiedzione zostało murem i posiadało zamek biskupi. W r. 1410 bawił tu Władysław

Jagiello i naradzał się ze szlachtą w sprawie wojny z Krzyżakami. Tutaj urodził się Frycz Modrzewski, reformator religijny; tutaj też był proboszczem ks. Andrzej Kitowicz, autor „Pamiętników”. Z czasem miasto zubożało, a dziś ludność trudni się hodowlą inwentarza i handlem drobnym. Godne uwagi są: kościół parafjalny z kilkoma cennymi obrazami pędzla Smuglewicza, były zamek, przerobiony na koszary i ruiny dawnego ratusza, oraz młyn wodny i farbiarnia.

Niechcice, fabryki drożdży, mączki kartoflanej, browar.

Kaszewice, fabryki żelaza.

Powiat Będziński.

Będzin. Miasto pow. nad Czarną Przemszą, 40000 m. Osada powstała około zamku zbudowanego w XIII w. za Bolesława Wstydliwego, została miastem, opasanem murem w XV w.; w tych i nieco późniejszych czasach w mieście gościło kilku panujących królów polskich, a Jan Sobieski, idąc pod Wiedeń

odpoczywał z całą armją dnia 20 sierpnia 1683 r. Handel rozwijał się bardzo pomyślnie, to też panował dobrobyt. Wojny szwedzkie przywiodły miasto do upadku i dopiero w ostatnich dziesiątkach lat 18-go stulecia handel i przemysł zaczęły wzrastać. W mieście istnieją: 2 kościoły (w jednym z nich był dawniej zbór Arjański), szkoła handlowa, Tow. wzajemnego kredytu, oraz liczne zakłady przemysłowe: huta cynkowa, fabryka cegły ogniotrwałej, 2 młyny parowe, tartak, fabryka asfaltu, 2 fabryki mydła, 2 browary, 2 miodosytnie, 12 cegielni ręcznych i 1 parowa, fabryka lin drucianych, gwoździ, łańcuchów żelaznych i pod miastem kopalnia węgla kamiennego. Ruiny Zamku z czasów Kazimierza W.

Czeladź. Osada nad rz. Brynicą, na samej granicy pruskiej, według podania, niegdyś umyślnie zbudowana dla służby zamku będzińskiego, ludności 7000. Posiada przytułek dla starców; kopalnie węgla. Żyjąc życiem przemysłowem Będzina, wraz z nim pomyślnie się rozwija.

Dąbrowa Górnicza nad Czarną Przemszą, przy kolei Iwangród-Dąbrowa, ludności stałej 3000, a niestałej około 18,000. Najważniejsza w Królestwie osada fabryczno-górnicza. Powstanie swoje zawdzięcza kopalni węgla, otworzonej w r. 1796. W osadzie istnieją: Zarząd górniczy okręgowy, oddział Tow. popierania przem. i handlu, Stowarzyszenie spożywcze, resursa, Tow. muzyczne, dwa szpitale fabryczne; zakłady naukowe: szkoła górnicza, szkoła prywatna i kilka szkół początkowych. Kopalni węgla kamiennego jest 13, ilość wydobywanego węgla przechodzi 300 milionów pudów rocznie. Odlewnia żelaza i stali, huta bankowa, huta cynkowa, fabryka odlewów żelaznych, fabryka cegły ogniotrwałej, oraz wiele innych zakładów przemysłowych.

Koziegłowy. Osada nad strumieniami: Boży Stok i Złoty Stok, 3000 m. Starożytna osada w kotlinie górskiej położona, już w XI w. istniała, znana jako gniazdo rabusiów, które zniszczył Kazimierz Sprawiedliwy. W XV w. zbudowano tu zamek i osadę zamieniono

na miasto; kwitł przemysł i handel, a chociaż chwilowo w czasie wojen podupadł, dotąd się utrzymał. W osadzie istnieje kościół z XV w., dom schronienia, szkołka, z zakł. przemysł. piec do wypalania wapna.

Mrzygłód. Osada nad Wartą, 2000 m. Istnieje od XV w., lecz zawsze była ubogą miejsciną, mieszkańcy trudnią się uprawą roli.

Niedaleko **Poręba Mrzygłodzka**, kopalnia węgla, piec wapienny i fabryka wyrobów żelaznych.

Modrzejów. Osada nad Czarną Przemszą, 3000 m. Wieś w r. 1706 do godności miasta wyniesiona, stanowi obecnie jakby przedmieście Dąbrowy Górniczej, której przemysłem żyje. Ludność trudni się pracą w kopalniach.

Sielce. Osada górniczo-fabryczna, stanowiąca część Zagłębia Dąbrowskiego, a złączona z Sosnowcem. Posiada kopalnie węgla, przedziałnię wełny z farbiarnią, fabrykę wyrobów kotlarskich, przerabiania wosku ziemnego i parafiny, 2 fabryki chemiczne, fabr. lin drucianych i konopianych, oraz kilka innych zakła-

dów przemysłowych. W osadzie istnieje zameczek, zbudowany około r. 1706.

Siewierz. Osada nad Czarną Przemszą, 2000 m. Stolica niegdyś Księstwa Siewierskiego. Jako gród istniała już w r. 1163, należący do biskupów krakowskich, pod którego murami Władysław Łokietek w r. 1290 pobił wojska szląskie Henryka IV. W r. 1761 i 1762 biskup Sołtyk bił tu monetę srebrną i złotą. Kwitnące miasto zniszczyły wojny. Z zamku pozostały ruiny, na cmentarzu znajduje się kaplica, zbudowana w r. 1144, w samym zaś miasteczku ratusz starożytny, dom schronienia, fabryka kafli i naczyń kamiennych. W okolicy wydobywają rudę żelazną, węgiel brunatny, galman i wapień.

Sosnowiec. Miasto 90000 m., od r. 1903 istniejące przedtem jako osada fabryczna, tuż przy granicy pruskiej i austriackiej położona, przy odnodze kolei Warsz.-Wiedeńskiej z Ząbkowic do granicy pruskiej. Komora celna I klasy. Miasto posiada zupełnie odrębny charakter, nigdzie w kraju nie spotykany, nawskroś przemysłowo-handlowy.

W swym obrębie ma 19 kopalń większych, oraz 53 mniejszych, które są przeważnie własnością cudzoziemców; dwie odlewnie żelaza, fabrykę bieli cynkowej, hutę żelazną, walcownię blachy cynkowej, fabrykę śrutu i minjum, olejów i smarów, fabrykę chemiczną i wiele innych zakładów pomniejszych, w których pracuje do 25000 robotników. W mieście jest teatr, resursa, szkoła prywatna 8 klasowa, handlowa, szkoła realna 7 klasowa, aleksandryjska i 22 szkoły początkowe, prócz ochron dla młodszych dzieci. Ludność trudni się wyłącznie pracą w kopalniach i fabrykach, oraz handlem trzody chlewnej i gęsi, które wywożą do Prus.

Kromołów. Osada o 5 w. od st. Zawiercie odległa, 3300 m. W XV w. już była miastem, a w ubiegłym stuleciu zamieniła się w osadę fabryczną, w której kwitło sukiennictwo. Obecnie posiada jeszcze warsztaty sukiennicze, lecz w mniejszej liczbie, mieszkańcy trudnią się tkactwem i garncarstwem. Pod osadą bierze początek rzeka Warta. Pokłady węgla kamiennego i brunatne-

go, kopalnia rudy żelaznej i kamienia wapiennego. W osadzie jest piękny kościół parafjalny, a tuż za miastem ciekawy pałac z basztami i kolumnadą.

Włodowice. Osada od st. kolejowej Myszków o 6 w. odległa, 2100 m. Jako wieś książęca już w r. 1220 istniejąca, otrzymała przywileje miejskie w XIV w. Ludność trudni się rolnictwem.

Niedaleko są źródła Pilicy i Czarnej Przemszy.

Zawiercie. Osada fabryczna nad Wartą przy kolei Warsz.-Wiedeńskiej, 25000 m. Mała osada zaludniła się dopiero w XIX w. po zbudowaniu na jej gruntach kilku fabryk i odtąd datuje się jej rozwój. Obecnie istnieją w osadzie: wielka przędzalnia bawełny, warsztaty tkackie z blicharnią, farbiarnią i drukarnią, huta szklana, fabryka przetworów chemicznych, odlewnia żelaza, fabryka maszyn rolniczych, przędzalnia wełny wigoniowej, kopalnie rudy żelaznej, cegielnia parowa, młyn wodny, tartak i wiele zakładów pomniejszych. Oprócz tego w osadzie jest wspaniały kościół katolicki i szpital fabryczny.

Żarki. Osada nad rz. Leśniówką, 6000 m. Niewiadomo kiedy powstała, ale rozwinąć się nie mogła, z powodu ubóstwa gleby. Będąc miastem, około r. 1670 posiadała zamek i 2 kościoły. Ma dom schronienia i ładny ogród spacerowy. Przemysł rozwinął się w połowie zeszłego wieku, reprezentowany obecnie przez przędzalnię i kilka innych zakładów przemysłowych. Mieszkańcy trudnią się wyrobem haftów, kapeluszy słomianych i filcowych, oraz handlem trzodą chlewną, nabiałem i jajami.

W okolicy kilka fabryk, kopalnie wapienia i piec do wypalania wapna.

Grodziec, 2000 m., browar, fabryka cementu i kopalnia węgla kamiennego.

Ząbkowice, stacja kolei Warsz.-Wied., stąd idzie odnoga kolei do Sosnowca i dalej do Prus. Huta szklana.

Granica 2000 m. os. n. Białą Przemszą, st. graniczna kol. Warsz.-Wied. i pierwszorzędna komora.

Milowice. Huty cynkowe, fabryka drutu.

Myszków, Niwka, fabryki żelazne.

Powiat Brzeziński.

Brzeziny. Miasto pow. nad rz. Moszczenicą, 12,000 m. Kiedy założone—śladów znaleźć nie można, lecz musiało być w stanie kwitnącym w XV w., ponieważ już wówczas posiadało 10,000 mieszkańców i słynęło z wyrobów rzemieślniczych; posiadało zamek, którego obecnie niema śladu. W mieście znajdują się 4 kościoły, szpital i dom schronienia. Ludność trudni się krawiectwem, przygotowując ubrania męskie na wywóz do Cesarstwa i na daleki Wschód. Zajętych tą pracą jest około 5000 osób. Handel zbożem.

Tomaszów Rawski. Miasto nad rz. Wolborką, 20,000 m. Jedno z najmłodszych miast, bo założone w r. 1789, gdy rozrosło się w osadę fabryczną, otrzymało przywilej miejski w r. 1830. Pałac z pięknym parkiem. Oddział Banku państwa, oraz Towarzystwo popierania przemysłu i handlu, resursa obywatelska. Przemysł reprezentują: 20 fabryk sukna, 5 fabryk wyrobów wełnianych, 5 przędzalni wełny, 13 farbiarni, 7 wykończal-

ni, fabryka zapalek, dywanów, garbarnia, 3 tartaki i wiele pomniejszych zakładów przemysłowych, zajmujących przeszło 4000 robotników. Ogólna wartość produkcji fabrycznej wynosi rocznie przeszło 4 miliony rubli. Miasto szybko wzrasta.

Będków. Osada nad rz. Wolborką, 1200 m. Założona w r. 1462. Uboga miejscina. Ruiny wspaniałego gmachu, w którym dawniej miała się mieścić giełda. W okolicy wydobywają torf.

Główno. Osada nad rz. Brzuśną i Mrogą, przy kolei Kaliskiej, 2500 m. Założona w r. 1427 przez Ziemowita księcia Mazowieckiego; jako położona wśród ubogich gruntów piaszczystych, nie znalazła dobrobytu. Ludność trudni się rolnictwem.

Jeźów. Osada nad rz. Rawką, 2500 m. Starożytna osada w r. 1272 przemianowana było na miasto. Posiada piękny kościół z kamienia polowego, zbudowany w r. 1180; w archiwum przy kościele są cenne dokumenty historyczne. Dom schronienia. Ludność trudni się rolnic-

twem i rzemiosłami, farbiarnia wełny, wyrób pończoch.

Stryków. Osada nad Moszczenicą, przy kolei Kaliskiej, 4000 m. Starożytna osada w XV w. zamieniona była na miasto dość ludne. Wzrost Łodzi spowodził upadek Strykowa, którego ludność obecnie trudni się handlem i rękodzielnictwem (białoskórnictwo). Niegdyś istniał tu zamek, lecz obecnie są z niego zaledwie ślady. W okolicy pokłady torfu. Tu urodził się sławny historyk Maciej Strykowski.

Ujazd. Osada nad rz. Piasecznicą, przy odnodze kolei żel. Iwangrodzko-Dąbrowskiej z Ostrowca do Koluszek, 2800 m. Założona w XV w. była prywatną własnością, w której był piękny pałac, obecnie leżący w gruzach. Fabryka wyrobów wełnianych i bawełnianych, garbarnia, folusz i młyn wodny.

Starzyce, os. przy kolei Iwangrodzko-Dąbrowskiej. Fabryka tkanin.

Osiny, huta miedziana.

Koluszki, stacja węzłowa kolei żelaznych: Warsz.-Wiedeń., Iwangrodzko-Dąbrowskiej i Fabryczno-Łódzkiej dla

pociągów do Łodzi, Ostrowca, Warszawy i do Granicy.

Spała, os. leśna, należąca do leśnictwa rządowego w Lubochni. Pałac myśliwski Cesarski. Zwierzyniec zajmuje 9000 morgów, cały otoczony wysokim płotem.

Powiat Częstochowski.

Częstochowa. Miasto pow. nad Wartą, wśród rozległej płaszczyny, otoczonej wzgórzem, około 70,000 m. Założona w czasach przedchrześcijańskich, posiadała rozebrany obecnie kościółek Św. Zygmunta z r. 995. Miasto zawdzięcza swój rozwój klasztorowi na Jasnej Górze, pod którą się rozłożyło. Do kościołka przy tym klasztorze Władysław ks. Opolski sprowadził z zamku bełzkiego cudowny obraz N. Marji Panny, który ściągał i ściąga liczne rzesze pątników (rocznie około 300,000). Z czasem klasztor i kościół stanęły z kamienia i cegły, obwiedzione murem. W r. 1751 kościół ten wyniesiony został do godności bazyliki. Przy klasztorze, zostającym pod zarządem oo. paulinów, znaj-

duje się bogata biblioteka i skarbiec, pełen pamiątek historycznych i bogactw. Pod murami klasztoru w r. 1655 zatrzymały się wojska szwedzkie; zdołały one zniszczyć prawie kraj cały, a nie mogły zdobyć twierdzy jasnogórskiej, bronionej przez ks. Kordeckiego i Stefana Zamojskiego. Oprócz tego w mieście istnieją jeszcze 4 kościoły, cerkiew, gimnazjum, szkoła realna, szkoła prywatna 8 klasowa, Tow. kredytowe miejskie, oddział banku państwa, Tow. dobroczynności, zarząd straży granicznej, zarząd celny. Przemysł zaczął się rozwijać w połowie zeszłego wieku i on to wpłynął na rozwój miasta. Obecnie reprezentują go: przędzalnia kamgarnu, przędzalnia bawełny, wyrobów półjedwabnych, fabryka fortepianów, mebli giętych, juty, szpagatu, worków, papieru, obić papierowych, albumów, zapalek, odlewnia żelaza, fabryka drutu, guzików i igieł, huta, 18 cegielni, piece wapienne, fabryka kafli, drukarnia, litografia, 3 fabryki przetworów chemicznych i wiele innych, ogółem 120 fabryk, oprócz młynów i browarów. Zarząd ko-

lei Herby - Częstochowa - Kielce. Rzemiosła w rozkwicie, a handel bardzo obszerny, szczególnie przedmiotami dewocyjnymi. W Częstochowie wychodzi kilka czasopism.

Janów. Osada nad rz. Ostrażnik, 1400 m. Założona w XVII w. w okolicy górzystej, lecz zdala od traktów, nie mogła się rozwinąć.

Kłobuck. Osada nad rz. Okszą, 4000 m. Istnieje od r. 1244, była opasana murem i cieszyła się zamożnością. W r. 1474 mieszkańcy stoczyli walkę ze Ślązakami. Podupadła podczas wojen szwedzkich, a ostatecznie pożary w r. 1832 i 1900 zubożyły mieszkańców, którzy obecnie trudnią się przeważnie rzeźnictwem, szewctwem i garncarstwem; kilka warsztatów tkackich. W osadzie istnieje kościół parafjalny, zbudowany około r. 1440 przez słynnego dziejopisa Jana Długosza, który był tu proboszczem. Dom schronienia.

Krzepice. Osada nad rz. Liczwartą, 4000 m. W XII w. istniała już jako gród warowny na sztucznym nasypie.

W r. 1364 zamieniona na miasto, cieszyła się wzrostem przemysłu, słynąc z dobrych kuźnic. Na zamku gościli często królowie, a w r. 1556 Marcin Zborowski zatrzymał w nim wyjeżdżającą do Włoch ze skarbami królowę Bonę. W XVII w. wyrabiano tu działa, kule i maszyny oblężnicze. Zubożałe miasto podczas wojen, dotąd pozostało ubogiem. Posiada kościół parafjalny z r. 1357 i synagogę z r. 1795; browar i młyn wodny.

Mstów. Osada nad Wartą; 2500 m. Starożytna osada w r. 1279 zamieniona na miasto słynęło z wyrobu sukna i hodowli owiec. Obecnie w osadzie istnieje kilka mniejszych fabryk sukna i wyrobów bawełnianych. Handel jest ożywiony. Kościół parafjalny posiada obraz Zesłania Ducha Św. z XIV w. Kościół z klasztorem był niegdyś opasany murem obronnym. *jest nie, mój?*

Olsztyn. Osada na uboczu położona, licząca 1000 m. Warowny zameczek na skale dał początek osadzie, zamienionej na miasto w r. 1488. Ruiny zamku przy-

pominają czyn bohaterski dowódcy jego załogi Karlińskiego, który nie zawahał się podpalić lontu armaty wtedy, gdy oblegające wojska nieprzyjacielskie poprowadziły na swym czele niańkę z synem tegoż Karlińskiego na rękę. Niemowlę padło trupem, ale nieprzyjaciel ustąpił.

Blachownia — fabryka wyrobów żelaznych i wielki piec do odlewów, tartak parowy.

Przystajń nad Liswarką — kopalnie rudy i wielki piec do wytapiania żelaza.

Przyrów. Osada nad rz. Wiercicą; 3600 m. Jako miasto założone było w r. 1369. Posiada drewniany kościół parafjalny, kaplicę z XV w. i za miastem kościół z klasztorem pp dominikanek, oraz cudownym obrazem św. Anny. Okolica bagnista.

Kamienica Polska, 5000 m. os. fabryczna nad granicą Śląską. Fabryka wyrobów bawełnianych, warsztaty tkackie, kopalnia rudy żelaznej.

Złoty Potok w malowniczym położeniu, znaczne wzorowe gospodarstwo i rybo-

łówestwo, własność spadkobierców poety Zygmunta Krasińskiego.

Powiat Łaski.

Łask. Miasto pow. nad rz. Pisią i Grabówką, 7000 m. Odwieczna siedziba Łaskich, znanych z historii Polskiej, przemianowana w roku 1422 na miasto. W XVII w. zaliczane było do rzędu możnych i przemysłowych. Obecnie ludność trudni się wyrobem sukna, tkanin bawełnianych i pończoszniczych na warsztatach ręcznych, garbarstwem, oraz rolnictwem. W mieście istnieje kościół parafjalny z r. 1525 z licznymi bogatymi ornatami i innymi aparatami kościelnymi w skarbcu.

Lutomiersk. Osada nad Nerem, 2600 m. Dawna osada za Leszka Czarnego w r. 1274 na miasto zamieniona, zawdzięcza swój rozwój fabrykom sukna, które tu istniały do końca XVIII w. Obecnie ludność również zajmuje się tkactwem.

Pabjanice. Miasto nad rz. Dobrzynką; ludności około 35,000. Zamek istniał

tu już w XI w., a gdy wokół niego osiadła ludność, Pabjanice w XV w. przemianowano na miasto. Pożary i wojny zniszczyły dobrobyt, który powracać zaczął dopiero po zbudowaniu kolei łódzkiej. Pabjanice są połączone z Łodzią koleją elektryczną. W mieście istnieje dobrze zachowany zameczek z XV w.; szkoła handlowa, 4 tkalnie i przędzalnie wełny, fabryki wyrobów bawełnianych, tkalnie bawełny, fabryka papieru, fabryka narzędzi rolniczych, farbiarnia parowa, 2 gisernie, tartak i kilkanaście innych poważniejszych zakładów przemysłowych, w których pracuje przeszło 10 tysięcy robotników.

Szczerców. Osada nad rz. Widawką, 2000 m. Założona w r. 1356 przez Kazimierza W., niegdyś była ludnem i zamożnem miastem, obecnie jednak zubożała. Ludność trudni się handlem i rolnictwem.

Widawa. Osada nad rz. Niecieczą, 3600 m. Ze starożytnej wsi w XIV w. na miasto zamieniona, szybko wzrastała i zaliczała się do najludniejszych miast w ziemi Sieradzkiej. Obecnie jest ubogą

osadą, której ludność trudni się rolnictwem; 2 garbarnie i młyn wodny.

Zelów, 3000 m., kolonja czeska, warsztaty tkackie.

Powiat Łódzki.

Łódź. Miasto nad rz. Łódką, zwane stolicą przemysłu krajowego; ludności około 400,000. Jako wieś istniała już w r. 1332. Do rzędu miast zaliczone było w r. 1820, gdy osiedlono tu Niemców tkaczy. Wzrastać zaczęło od r. 1830, gdy coraz więcej osiedlało się tu fabrykantów, a w końcu zeszłego wieku wzrosło do potężnych rozmiarów, porządkując jednocześnie zaniedbany przedtem swój wygląd. Nawskroś przemysłowo-fabryczne, prowadzi rozległy handel swemi wyrobami, zatrudniając wogóle 70,000 robotników, a w samym przemyśle włóknistym z górą 40,000 robotników. Sama fabryka Scheiblera zajmuje blisko 6,000 robotników. Łódź ogółem posiada 500 fabryk z roczną produkcją około 120 milionów rubli. W tej liczbie znajduje się 10 tkalni i przędzal-

ni wełny, 60 fabr. wyrobów półwełnianych, 60 przędzalni i 90 tkalni wełny, 5 fabryk wyrobów dzianych wełnianych, 15 wyrobów bawełnianych, 25 tkalni i 10 przędzalni bawełny, 6 tkalni jedwabiu, 10 skręcalni bawełny, 6 fabryk wyrobów lnianych, 3 blicharnie, 25 farbiarni, 20 wykończalni, 1 fabr. waty hygroskopijnej, taśmy gumowej, 3 fabr. wyrobów powroźniczych, oraz różne inne fabryki jak: mebli żelaznych, fortepianów, chemikalji, przyborów do tkalni, wyrobów kotlarskich, krochmalu, naczyń kamiennych, armatur, przyrządów elektro-technicznych, cementu, papy, szczotek, wyrobów platerowanych i wiele innych. Rzemiosła stoją na wysokości zadania; posiadają 23 cechy, które liczą z górą 5,000 członków. Wełnę i bawełnę Łódź sprowadza z Ameryki, Australji i część z Azji. Z instytucji społecznych istnieją tu Towarzystwa: dobroczynności, ochrony i przytułki, kolonji letnich, opieki nad zwierzętami, cyklistów, śpiewacze, lekarskie, subjektów handlowych, aptekarzy, nauczycieli, majstrów fabrycznych i inne. Z instytucji finan-

sowych są: oddział Banku Państwa, giełda, Tow. kredytowe miejskie, bank handlowy, kasa przemysłowców, Tow. wzajemnego kredytu i kilka innych. Kościołów katolickich miasto posiada 4, cerkwie 2, 2 kościoły ewangelickie, świątynię baptystów, braci morawskich, 2 synagogi, oraz różne zakłady naukowe: szkołę przemysłowo-rękodzielniczą, szkołę Aleksandryjską, szkołę handlową, rzemiosł, gimnazjum męskie i żeńskie, szkołę muzyczną, oraz 200 szkół początkowych. Szpitale: miejski, imienia Poznańskich, dla obłąkanych i kilka szpitali fabrycznych. Prócz tego wymieniamy: salę koncertową, 2 teatry, salon sztuk pięknych, 3 ogrody publiczne miejskie, tramwaje elektryczne. Ludność cierpi na brak dobrej wody do picia. Jarzyny i owoce są tylko dowożone z odległych okolic, ponieważ mało ogrodów pozakładanych jest w pobliżu. Łódź posiada własną kolej Fabryczno-Łódzką, idącą od Koluszek.

Zgierz. Miasto nad Bzurą, 21,000 m. Ze wsi w r. 1345 na miasto przemianowane, długo dźwignąć się nie mogło

i wzrost jego datuje się dopiero od r. 1818, gdy osiedli tu tkacze zagraniczni, z których wielu pobudowało fabryki, wyrabiające korty. Obecnie fabryk i większych zakładów miasto posiada przeszło 120, z których ważniejsze: 15 fabryk wyrobów wełnianych, 5 przędzalni bawełny, 3 przędzalnie wełny, 6 farbiarni i apretur, fabryka wyrobów bednarskich i wiele innych. Fabryki zatrudniają około 15,000 robotników. W mieście istnieje przytułek, ochrona, szpital, szkoła handlowa, 3 szkoły miejskie, Tow. dobroczynności, Tow. pomocy uczącej się młodzieży, cyklistów, śpiewacze, wzajemnego kredytu, strzeleckie, braci sukienników i 4 cechy rzemieślnicze. Miasto połączone koleją z Kaliszem i Warszawą, oraz koleją elektryczną z Łodzią, coraz pomysłniej się rozwija.

Aleksandrów Łęczycki. Osada fabryczna założona w r. 1812; ludności 7000, z której większa część trudni się tkactwem i pracą w fabrykach. Posiada kilka fabryk różnych tkanin, farbiarnie, 1 przędzalnię, 7 wiatraków i 50 warsztatów tkackich ręcznych.

Kazimierz. Osada nad Nerem, 1000 m. Powstała w XV w., ludność trudni się rolnictwem.

Konstantynów. Osada nad Nerem, 7000 m. Nieco wcześniej od Łodzi powstała osada, zamieniona była na miasto w r. 1828. Rozwija się szybko i pomyślnie, jako nawskroś fabryczna. Posiada kilka fabryk wyrobów wełnianych, tkalnie sukna, pończoszarnię, 2 apretury, farbiarnię i 300 ręcznych warsztatów tkackich. Kościół katolicki zbudowany jest na wzór katedry medjolańskiej.

Łagiewniki, wieś nad Bzurą, która w bliskości ma swe źródła. Wieś słynna kościołem z cudownym obrazem św. Antoniego.

Rzgów. Osada nad źródłami rz. Ner, 2400 m. Ze starożytnej wsi biskupów krakowskich, została miastem w r. 1467. Wzrastała szybko posiadając wielu rzemieślników. Obecnie ludność trudni się tkactwem i furmaństwem.

Tuszyn. Osada nad rz. Dobrzynką, 4200 m. Książęca osada została miastem w r. 1416 i w krótkce tak się rozwinęła, że została pierwszym miastem po Piotrkowie. W XVI w. ludność przeważnie

trudniła się hodowlą pszczół, wyrobem piwa i przemysłem leśnym, a jarmarki słynęły ze sprzedaży rasowego bydła. Obecnie ludność trudni się rolnictwem i garncarstwem.

Ruda Pabjanicka — cukrownia.

Chojny, pod Łodzią, zakład kąpielowy.

Powiat Noworadomski.

Nowo-Radomsk. Miasto pow. nad rz. Radomką, 16,000 m. Jako miasto istniało już w r. 1243, posiadając wiele kościołów. Bagnista okolica nie pozwala zajmować się rolnictwem, to też rozwinął się tu przemysł, reprezentowany przez kilka fabryk mebli giętych, fabrykę wełny z odpadków, fabrykę kafli, ceraty, oraz dość znaczny handel. Ludność wyrabia kosze rozwożone po całym kraju. Miasto posiada kościół parafjalny z XIII w., szpital i kilka szkół miejskich i prywatnych. W okolicy liczne i znaczne gospodarstwa rybne.

Brzeźnica. Osada nad rz. Pichną, 2000 m. Ze wsi na miasto w r. 1285 przemianowana, za Leszka Czarnego obwa-

rowana była murem i posiadała zamek, z czasów Kazimierza W., z którego teraz niema śladu. Posiada bardzo starożytny kościół parafjalny. Ludność trudni się rolnictwem i handlem. Tu urodził się słynny kronikarz polski Jan Długosz.

Konieczpol. Osada nad Pilicą, 3000 m. Założona w r. 1443, pamiętna bitwą Augusta II ze stronnikami Leszczyńskiego, w której padło 2200 żołnierzy. W osadzie istnieje szpital, fabryka żelaza, blachy i wyrobów miedzianych. Ludność rolnicza.

Pajęczno. Osada między Działoszynem a Brzeźnicą położona, 3000 m. Bardzo starożytna osada, posiadała niegdyś zamek, w którym mieszkał Leszek Czarny. W osadzie jest bardzo piękny kościół parafjalny. W grobach kościelnych spoczywają prochy kronikarzy Marcina i Joachima Bielskiego. Ludność trudni się wydobywaniem kamienia wapiennego.

Pławno. Osada nad rz. Wartą, 2400 m. Ze wsi w XVII w. na miasto przemianowana, posiada dawny kościół drewnia-

ny. Ożywia się tylko podczas urządzanych tu wyścigów końskich. Pokłady kamienia wapiennego i glinki ogniotrwałej.

Gidle, wieś pod Pławnem nad rz. Wercią, w kościele cudowny obraz M. Boskiej, zwiedzany licznie przez pielgrzymów.

Borowno, znaczna stadnina koni.

Kruszyna, znaczne gospodarstwa wzorowe, fabryka drenów i dachówek.

Powiat Rawski.

Rawa. Miasto pow. nad rz. Rawką, 9000 m. Położone w lesistej okolicy, znane już było w XII w., a w następnym posiadało zamek i było grodem książąt Mazowieckich. W zamku był skarbiec Rzeczypospolitej, a później więzienie, dziś z tego zamku pozostały ruiny. Od r. 1496 stało się miejscem zjazdów i sejmików. Posiada szpital, ogród publiczny i kilkanaście zakładów przemysłowych, jak 3 młyny wodne, browar, fabrykę kleju, tartak, olejarnię, kilka cegielni i 150 warsztatów rzemieślniczych. Prowadzi dość znaczny handel.

Biała. Osada nad rz. Białką, 2500 m. Ze wsi na miasto przemianowana w r. 1521, znaną była niegdyś z rozbojów w jej okolicy dokonywanych. Ludność trudni się rzemiosłami i rolnictwem.

Inowódz. Osada nad Pilicą, 1800 m. Starożytna osada, posiadająca już w r. 1082 piękny kościół z kamienia Św. Idziego z czasów Władysława Hermana, zamek z czasów Kazimierza W. i mury obronne, słynne zwycięstwem Stefana Czarnieckiego nad Szwedami. Obecnie ma kościół z r. 1520 z kilkoma cennymi aparatami. Uboga miejscina zaczęła wzrastać po założeniu w niej letniska dla łodzian. Źródła żelaziste. Pokłady rudy żelaznej, wapna i gipsu.

Nowe-Miasto. Osada nad Pilicą, 4,000 m. W malowniczej okolicy; istnieje od XV w. Pod miastem jest zakład wodoleczniczy nad brzegiem Pilicy, do którego zjeżdża wiele chorych, podtrzymuje to byt ubogiej ludności.

W powiecie kilka znakomitych gospodarstw odznaczających się hodowlą inwentarza i rybołówstwem; jak **Gostomia**, **Babsk**, **Cielądz**, **Rzeczyca** i inne.

Gubernia Radomska.

Zajmuje ogółem 10,581 w. □ i liczy blisko milion mieszkańców. Z ogólnej przestrzeni gruntów lasy zajmują czwartą część. Znaczna część guberni posiada średnio-urodzajne grunty, ale okolice Sandomierza słyną z wybornej czarnoziemnej gleby. Ludność trudni się przeważnie rolnictwem; w niektórych okolicach rozwinął się przemysł drobny, w innych zaś przemysł fabryczny i górniczy, szczególnie wiele jest fabryk żelaza; hodowla inwentarza dość rozwinięta. W powiecie Opatowskim ciągną się pasma gór Opatowskich. Włościanie w wielu miejscowościach nie porzucają dawnych strojów, wyrabiając je dotychczas w domu. W gub. Radomskiej jest 7 powiatów: Radomski, Iłżecki, Kozienski, Opatowski, Sandomierski, Konecki, Opoczyński. Droga żelazna Iwangrodzko-Dąbrowska przecina gubernię.

Powiat Radomski.

Radom. Miasto nad rz. Mleczną; ludności około 35,000. Istniało już w ro-

ku 1154 wraz z zamkiem, zbudowanym przez Kazimierza W., obecnie zajęтым na plebanję. Odwiedzane przez wielu królów polskich, cieszyło się zamożnością aż do XVII w.; bywali tu: Władysław Jagiełło, Władysław Warneńczyk, Kazimierz Jagiellończyk, królowa Bona i Anna Austryjaska. W czasie wojen szwedzkich miasto podupadło; powtórnie podniosło się z upadku po zbudowaniu kolei dąbrowskiej. Obecnie w mieście istnieją: 3 kościoły katolickie, cerkiew, kościół ewangelicki, synagoga, gimnazjum męskie i żeńskie, szkoła handlowa, 5 szkół początkowych, warsztaty kolejowe, 2 szpitale, resursa, Tow. kredytowe ziemskie, sąd okręgowy, Zarząd kolei żelaznej Iwangrodzko - Dąbrowskiej, zarząd leśny, izba skarbowa, filja Banku Państwa, oraz kilka stowarzyszeń społecznych i towarzystw finansowych. Miasto jest ładnie zabudowane i czysto utrzymane; posiada 2 ogrody publiczne, częściową kanalizację i oświetlenie elektryczne. Z zakładów przemysłowych istnieją: 5 garbarni, młyn paro-

wy, 3 browary, huta szklana, fabryka wyrobów ceramicznych i kilka innych.

Białobrzegi. Osada nad Pilicą, 2500 m. Początek założenia nieznany, zawsze ubogie miasteczko; mieszkańcy trudnią się rzemiosłami.

Jastrząb. Osada przy kolei Iwangród-Dąbrowa, 900 m. Ze wsi na miasto w XV w. przemianowana, słynęła niegdyś z dobrych rzemieślników i posiadała kopalnię rudy żelaznej. Obecnie uboga ludność trudni się rolnictwem. W okolicy są kamieniodomy piaskowca „szydłowieckiego”.

Jedlińsk. Osada nad rz. Radomką, 1800 m. Jako miasto założona w r. 1530, była miejscem kilku zjazdów i cieszyła się zamożnością, w w. XVII było tu już liceum. Zniszczone przez Szwedów. Obecnie ludność trudni się warzywnictwem i rzemiosłami. Pod Jedlińskiem była bitwa z Austryjakami w r. 1809.

Przytyk. Osada nad rz. Radomką, 2,800 m. Powstała w XV w. Ludność rolnicza.

Skaryszew. Osada nad rz. Kobylanką, 2,500 m. Istnienie jej datuje od XII w.

wówczas już posiadała zamek, będący miejscem zjazdów. Słynęła z walnych jarmarków na konie i dotąd jarmarki te sławę swą podtrzymują, 3 młyny wodne i browar.

Wierzbica. Osada nad rz. Wierzbicą, 1700 m. Istniała już w r. 1198 za Leszka Białego. Garbarnia, olejarnia, piec wapienny.

Wolanów. Osada na uboczu położona, licząca 1000 m. Pokłady torfu.

Wyśmierzyce. Osada nad Pilicą, 1800 m. Miasto powstało w XV w. Ludność trudni się rolnictwem i rybołówstwem.

Orońsk — znaczna hodowla koni.

Guzów, wieś niedaleko Orońska, tutaj w r. 1607 Chodkiewicz i Żółkiewski rozbili rokoszan z Zebrzydowskim na czele.

Powiat Łżecki.

Łża. Osada nad rz. Łżanką, miejsce władz powiatu, 6000 m., w malowniczym położeniu; niewiadomo kiedy założona. W r. 1340 zbudowano zamek, którego ruiny dotąd stoją, pamiętny poby-

tem Władysława Jagiełły, który tu przyjmował poselstwo Cesarza Zygmunta w sprawie z Krzyżakami i Władysława IV, który tu oczekiwał narzeczonej Cerylji Renaty. Szwedzi zniszczyli zamek i miasto. W XVII w. kwitły tu rzemiosła, posiadające 7 cechów. Obecnie również mieszka tu wielu rzemieślników, przeważnie krawców; kwitnie przemysł garncarski, dawniej wysyłano stąd garnki do Krakowa i do Gdańska.

Ciepielów. Osada nad rz. Iłżanką, 1700 m. Założona w r. 1584. Mieścina rolnicza, posiada browar i gorzelnię.

Grabowiec. Osada licząca 700 m. Istnieje od XVI w., jest ubogą osadą rolniczą.

Kazanów. Osada nad Iłżanką, 1500 m. Wieś na miasto w r. 1566 zamieniona, posiadała niegdyś zamek, lecz śladów jego niema. Obecnie ludność rolnicza trudni się i rzemiosłami, wielu szewców.

Lipisko. Osada nad rz. Krępianką, 2600 m. Nędzna miejscina byt swój datuje od XVI w., jest zaludniona drobnymi rolnikami.

Sienno. Osada licząca 2300 m., ze wsi

na miasto w XV w. zamieniona. W mieście, nie mającym warunków do rozwoju, osadzono sprowadzonych z Krakowa siodlarzy i rymarzy, którzy wyrabiali powozy. Obecnie ludność trudni się rękodzielnictwem i rolnictwem; piece wapienne, młyn wodny, garbarnia i krochmalnia.

Solec. Osada nad Wisłą, 4700 m. W XI w. już było miastem i posiadała zamek, zbudowany przez Bolesława Śmiałego. Pod miastem tradycja wskazuje miejsce, gdzie król Bolesław sądził sprawę między biskupem Szczepanowskim a spadkobiercami wskrzeszonego Piotra Strzemieńczyka. W osadzie istnieje kościół parafjalny z czasów Kazimierza W., kościółek na cmentarzu jest z X w. W w. XV i XVI było miastem ludnym i zamożnym, ale wojny Szwedów wszystko zniszczyły. Obecnie posiada seminarjum nauczycielskie, 4 olejarnie i 2 młyny wodne. Ludność trudni się powroźnictwem i przewożeniem przez Wisłę, oraz uprawą warzyw i sadownictwem.

Tarłów. Osada 2800 m. Miastem zo-

stała w r. 1550. Ludność trudni się rolnictwem i garncarstwem; handel trzodą chlewną.

Wólka Bałtowska — znaczne pokłady piaskowca, rudy żelaznej i glinki fajansowej.

Wąchock. Osada nad rz. Kamienną, 2500 m. Powstała przy klasztorze cystersów, ufundowanego przez Leszka Białego. Rozwijał się tu przemysł górniczy; dobywano rudę żelazną i łomy kamienia, z którego wyrabiano kamienie młyńskie.

Wierzbnik. Osada nad rz. Kamienną, 2800 m. Ubogie miasteczko powstało w r. 1624. Ludność żyje z zarobków w sąsiedniej fabryce w Starachowicach.

Starachowice nad rz. Kamienną. Wielkie piece do przetapiania rudy żelaznej i odlewnie żelaza, znane w całym kraju.

W **Michałowie** i **Brodach**, obydwu miejscowościach nad rz. Kamienną, są fabryki żelaza.

Powiat Kozienski.

Kozienice. Miasto pow. nad Kozielniczką, 6000 m. Starożytna osada wśród

lasów, ulubione miejsce polowań królewskich. Tu urodził się król Zygmunt I w r. 1467. Mianowane było miastem w r. 1549, pod jego murami w r. 1656 Stefan Czarnecki pobił na głowę wojska szwedzkie; lecz Rakoczy spalił miasto. W r. 1809 stoczono tu bitwę z Austryjaczami. W drugiej połowie zeszłego wieku powstały tu wielkie fabryki blachy miedzianej, cynkowej i żelaznej, garbarnie, fabryki posadzek, browar, młyn parowy i cegielnie, oraz wiele warsztatów rzemieślniczych, co zapewniło dalszy rozwój miasta. W mieście stoi kolumna wystawiona na pamiątkę urodzin króla Zygmunta I.

Głowaczów. Osada nad rz. Radomką, 1000 m. Miasto założone w r. 1445. Ludność rolnicza.

Gniewoszów i Granica. Dwie osady obok siebie położone, stanowiąc niemal jedną osadę, liczą 2500 m. Założone w XVII w. obie osady były zawsze ubogie. Ludność trudni się rolnictwem.

Jedlnia, duża wieś, miejsce częstego pobytu Władysława Jagiełły, który tu zjeżdżał na polowanie w sąsiedniej

puszczy. Tutaj miał on swój dwór obszerny; tutaj też panowie i duchowieństwo zapewnili tron synowi Jagielly.

Janowiec. Osada nad Wisłą 1400 m. Założona jako miasto w r. 1537, posiadała najwspanialszy w Polsce zamek, zbudowany przez Firleja, w którym było 7 wielkich sal i 98 pokojów; ruiny jego dotąd stoją. Złupili go i spalili Szwedzi. Ludność trudni się rolnictwem.

Magnuszew. Osada w pobliżu Wisły, 2000 m. Ze wsi na miasto w r. 1774 zamieniona, podupadła wskutek pożarów w r. 1814 i 1818, gdy ją opuścili sukienicy, przenosząc się gdzieindziej.

Ryczywół. Osada nad rz. Radomką, 1600 m. Zbudowana w XIV w. wśród wydm piaszczystych, nie może się rozwinąć. Ludność trudni się tkactwem i garncarstwem; 3 młyny wodne.

Sieciechów. Osada 1000 m. licząca, założona za czasów Bolesława Chrobrego w r. 1009, w którym też miała już i zamek; w nim więziony był Bolesław Wstydlivy z matką Grzymisławą. W szkole przy klasztorze był profesorem Seba-

stjan Klonowicz. Ludność trudni się rolnictwem.

Zwoleń. Osada nad r. Zwoleńką, 6000 m. Założona w r. 1425, cieszyła się rozwojem aż do wojen szwedzkich; podupadłszy, dźwignęła się znowu obecnie i należy do osad zamożniejszych, ludność jej trudni się rolnictwem i wyrobem posadzek. W kościele parafjalnym istnieje kaplica i nagrobek księcia poetów naszych, Jana Kochanowskiego. Schronienie dla starców, garbarnia, browar i olejarnia.

W pobliżu osady znajdują się wsie: **Sycyna**, miejsce urodzenia Jana Kochanowskiego i **Czarny las**, wieś dziedziczna tegoż poety. Na miejscu słynnej lipy, pod którą siadywał Kochanowski, stoi ładny obelisk wzniesiony przez księżnę Jabłonowską.

Łękawica — znaczne rybołówstwo.

Stara Wieś, Kociołki, młyny amerykańskie.

Powiat Konecki lub Koński.

Końskie. Miasto pow. przy kolei Iwan-grodz.-Dąbr. położone, 9000 m. Znane

już w XI w., miało dawniej fabryki broni palnej i siecznej; obecnie pomyślnie się rozwija, prowadząc handel zbożem, żelazem i słomą. Wielu kołodziejów, wyrabiających dobre bryczki, w Łowiczu na jarmarkach zbywane. W mieście mieszka wielu rzemieślników. Fabryka polewy na garnki żelazne, fabryka żelaza i stali, wyrób kaffi. Wspaniałe park i pałac. Kościół parafjalny należy do najstarszych świątyń w kraju; był już restaurowany w r. 1120. Okolica obfituje w bogate kopalnie żelaza, kamienia wapiennego, kamieni młyńskich i ślady węgla brunatnego. W mieście jest piękny duży park i pałac hr. Tarnowskich.

Przedbórz. Miasto nad Pilicą, 8000 m. Istniało już w r. 1145, Kazimierz W. zbudował zamek. Miasto szybko się podnosiło, dopóki nie zrujnowały go wojny. Obecnie należy do przemysłowych; istnieją tu: fabryka kortów, płótna i pończoch, browar, fabryka łyżek, 5 garbarni, cegielnia, 2 fabryki zabawek, fabryki organów, piec wapienny i olejarnia, oraz fabryka wyrobów metalowych. W pobliżu miasta znaleziono pokłady rudy

żelaznej, kredy i glinki ogniotrwałej. W puszczy Przedborskiej polowali często królowie Kazimierz W., Władysław Jagiełło i inni.

Szydłowiec. Miasto nad rz. Korzeniówką, 8000 m. W XV w. założone przez Szydłowieckich, rozwijało się szybko, sprowadzając na jarmarki licznych kupców. Obecnie ludność trudni się wydobywaniem kamienia „szydłowieckiego”, z którego wyrabia różne przedmioty na miejscu. Kościół z r. 1432 posiada piękne nagrobki; dawny zamek przerobiono na browar. W mieście istnieje starożytny ratusz, odlewnia żelaza, fabryka kafli, cegielnia, olejarnia, 3 garbarnie, farbiarnia, fabryka narzędzi rolniczych, fabryka bryczek i powozów.

Gowarczów. Osada nad rz. Drzewicą, 2000 m. Miasto założone w r. 1430, zaliczane było niegdyś do przemysłowych, wyrabiano tu szable i gwoździe. W okolicy przemysł żelazny, pokłady rudy żelaznej, torfu i glinki ogniotrwałej.

Radoszyce. Osada 5000 ludności, założona przez Kazimierza W. W r. 1450 posiadała kamieniołomy i kopalnie rudy

żelaznej. W XVI w. istniały tu huty królewskie i fabryka maszyn. Obecnie ludność trudni się rolnictwem, handlem wołów i trzody chlewnej, kołodziejstwem, wyrabiając poszukiwane na jarmarkach wozy i bryczki; browar, tartak, 2 cegielnie i młyn wodny.

Skarżysko, stacja węzłowa kolei Iwanogrodzko-Dąbrowskiej i kolei idącej od Bodzechowa do Koluszek.

Ruda Maleniecka n. rz. Czarną, pokłady rudy żelaznej i glinki ogniotrwałej, odlewnia żelaza.

Chlewiska, pokłady rudy żelaznej. Zakłady żelazne, walcownia, fabryka cegły ogniotrwałej.

Powiat Opatowski.

Opatów. Miasto pow. nad rz. Opatówką na płaskowzgórzu, 8000 m. Istniało już w czasach przedchrześcijańskich. Mając żyzną glebę, szybko się zaludniło, otrzymawszy przywilej miejski w r. 1282. Często przez królów odwiedzane, w XV w. było bardzo zamożne i ludne, a na jarmarki tutejsze przybywali kupcy

greccy i ormiańscy. W XVI w. posiadało wodociągi. Napady Tatarskie i kłęski późniejsze zniszczyły miasto. Obecnie ludność trudni się rolnictwem i rzemiosłami; rozwinął się tu wyrób ręczny koronek, zatrudniający 2000 kobiet. Piękna kolegiata w stylu romańskim zbudowana w r. 1040 z kamienia ciosowego z ładnymi malowidłami i rzeźbami. Fabryka narzędzi rolniczych i kilka drobnych zakładów przemysłowych. W okolicy pokłady piaskowca.

Ostrowiec. Miasto nad rz. Kamienną, 7000 m. Powstało około r. 1578, pozostaje własnością prywatną. Handel i przemysł znacznie rozwinięte z powodu istnienia tuż pod miastem olbrzymich zakładów górniczych i wielu zakładów przemysłowych, znanych pod ogólną nazwą „ostrowieckich” t. j. 2 wielkie piece, odlewnia, różne warsztaty mechaniczne, piec wapienny, 4 cegielnie i młyn amerykański. Pokłady wapienne, rudy żelaznej i torfu.

Ćmielów. Osada nad rz. Kamienną, w błotnistej dolinie, otoczonej wzgórzami; ludności 3500. Ze wsi w r. 1505 na

miasto przemianowana, pamiętna wyróżnieniem w niej w r. 1657 kilkudziesięciu rodzin szlacheckich przez Szwedów. Niegdyś posiadała zamek warowny i słynęła z wyrobów garncarskich. Obecnie istnieje tu słynna fabryka fajansu i naczyń kamiennych, oraz kilkadziesiąt warsztatów garncarskich. W Ćmielowie bywają urządzone wyścigi konne.

Denków. Osada nad Kamienną, 1000 m. Założona w r. 1564, była siedliskiem garncarzy i kaflarzy i pozostała nim dotąd. Fabryka wyrobów fajansowych i kafla porcelanowych.

Gliniany. Osada 800 m. licząca, założona w r. 1595. Ludność trudni się rolnictwem.

Iwaniska. Osada nad rz. Pokrzywianką istniejąca już w XIV w., 3000 m. Ludność rolnicza, tartak, olejarnia.

Kunów. Osada nad rz. Kamienną, 1800 m. Wieś istniejąca od XII w. przemianowano na miasto w XV w. W w. XVI Tatarzy spalili miasto. Ludność oddawna trudni się kamieniarstwem z pobliskich łomów kamienia. W kościele

miejscowym są piękne ołtarze z kamienia miejscowej roboty.

Lasocin. Osada 1000 m., założona w r. 1547. Ludność trudni się rolnictwem i wyrobem sukna grubego.

Łagów. Osada nad rz. Łagowicą, 2500 m. Jedna z najstarszych osad, w której już w r. 1085 istniał zamek. Posiada kościół z kamienia, w XV w. zbudowany, 2 młyny wodne i olejarnię. Ludność oddawna trudni się rolnictwem i garncarstwem. Pokłady glinki ogniotrwałej i wapienia, oraz marmuru.

Ożarów. Osada 5000 m., istniejąca już w r. 1206, pamiętna z powodu odbytych w niej kilku synodów; obecnie jest ubogą miejsciną; pod miastem są łomy kamienia wapiennego.

Raków. Osada nad rz. Czarną, 3000 m. Założona na prawach miejskich w r. 1509, zaludniła się wkrótce, a jednocześnie rozwinął się przemysł leśny i górniczy, zakwitły rzemiosła, a szczególnie sukiennictwo, założono drukarnię, odlewnię czcionek i papiernię. W r. 1602 otworzono szkołę arjańską, liczącą 1000 uczniów. Po wypędzeniu jednak w ro-

ku 1638 arjan za Zygmunta III — miasto upadło. Obecnie ludność trudni się wyrobem motków wełnianych, sprzedawanych na jarmarkach. W kościele parafjalnym zwracają uwagę liczne aparaty cenne; 2 młyny wodne i 3 garbarnie. Miejsce urodzenia Wespazjana Kochowskiego, poety.

Ujazd, wieś, dawna własność Ossolińskich. Niegdyś był tu zamek z nadzwyczajnym przepychem urządzony, zrujnowany przez Szwedów, obecnie zostały tylko ruiny.

Bodzechów n. rz. Kamienną, st. dr. żel. Dąbrowskiej, stąd idzie jej gałąź do Kolutzek. Liczne zakłady fabryczne i górnicze.

Waśniów. Osada 800 m. licząca. Ze wsi w r. 1145 już istniejącej zamieniona na miasto w r. 1351.

Linów, fabryka narzędzi rolniczych.

Częstocice, cukrownia.

Chmielów, Nietulisko n. rz. Kamienną, fabryki żelazne.

Karwów, miejsce urodzenia błog. Wincentego Kadłubka, kronikarza.

Linów nad Wisłą, słynna fabryka pługów Romana Cichowskiego.

Powiat Opoczyński.

Opoczno. Miasto pow. nad rz. Drzewiczką, przy kolei Dąbrowskiej, 6000 m. Istnieje od r. 1284; Kazimierz W. zbudował tu zamek i opasał miasto murem. W mieście istnieją: kościół parafjalny z XIII w., zamek, w którym obecnie mieści się biuro naczelnika powiatu, dom, zamieszkiwany niegdyś przez słynną Esterkę, ulubienicę Kazimierza W., 3 garbarnie, browar, miodosytnia, 2 olejarnie, fabryka wyrobów ceramicznych, młyn, tartak, piec wapienny, fabryka cementu.

Białaczów. Osada nad rz. Drzewiczką, 1600 m. Data założenia nieznana. Ludność byt swój czerpie z pracy w sąsiedniej kopalni rudy żelaznej. Piękny pałac Małachowskich z rozległym ogrodem, duże wzorowe gospodarstwo.

Drzewica. Osada nad rz. Drzewiczką, 2000 m. Powstała w XV w., cieszyła się

świetnym stanem po zbudowaniu pierwszego w kraju ulepszanego pieca do topienia rudy żelaznej i zaprowadzenia przemysłu fabrycznego. Z czasem to wszystko jednak upadło. W osadzie ruiny wspaniałego zamku, fabryka żelaza, a pod miastem — łomy kamienia.

Gielniów. Osada 1200 m. licząca, powstała w XIV w. i słynęła z wyrobu piwa. W osadzie tej urodził się w r. 1440 błog. Ładysław z Gielniowa patron Warszawy. Ludność trudni się rolnictwem i wyrobem osełek.

Klwów. Osada nad strum. Sławno, 2000 m. Ze wsi na miasto w r. 1413 zamieniona, nie zaznała świetnego stanu. Ludność oddawna trudni się wyrobem kożuchów, pończoch i grubego sukna. W kościele parafjalnym (z XV w.) spoczywają zwłoki Konstantego Świdzińskiego, który swą cenną bibliotekę zapisał na użytek kształcącej się młodzieży.

Odrzywół. Osada nad rz. Drzewiczką, 1600 m. Starożytna wieś w. r. 1553 na miasto zamieniona, pozostaje od dawna ubogą. Ludność trudni się rolnictwem.

W osadzie jest ochrona dla dzieci i 2 młyny wodne.

Przysucha. Osada nad rz. Wiązownicą, 5000 m. Jako miasto górnicze powstało w XVI w. i dotąd ludność zajmuje się przemysłem. Istniejące obecnie zakłady przemysłowe zajmują obszar kilkuwiorstowy i składają się z wielkiego pieca, walcowni stalowej, pudlingów, walcowni blachy i kopulaka, a prócz tego są 3 młyny wodne, kopalnia rudy żelaznej, gliny ogniotrwałej i torfu, garbarnia. Osada szybko się rozwija i zaludnia rzemieślnikami. Tu urodził się Oskar Kolberg słynny badacz rzeczy ludowych i autor dzieła w 22 tomach p. t. „Lud Polski”.

Skrzynno. Osada nad rz. Radomką, 700 m. W XI w. już istniał zamek, a wokół niego osada szybko wzrastająca. W XV w. miasto było w pełni rozwoju, posiadając liczne cechy i będąc miejscem sejmików szlachty z ziemi Sandomierskiej. Obecnie uboga miejscina.

Żarnów. Osada, 2000 m., w XI w. była już grodem obronnym. W XV w. lud-

ność trudniła się tkactwem, obecnie zaś wyłącznie rolnictwem. W osadzie istnieje kościół z czasów Bolesława Krzywoustego.

Inne miejscowości pow. Opoczyńskiego, jak: Smogorzew, Korytków, Pilichowiec, Ruda Białaczevska odznaczają się pokładami i kopalniami rudy żelaznej.

Powiat Sandomierski.

Sandomierz. Miasto pow., dawna czasowa stolica Małopolski, nad Wisłą, wśród żyznej gleby okolicznej, w malowniczej lecz bezleśnej okolicy na wzgórzach zbudowana, liczy około 9000 mieszkańców. Osada znana w czasach przedchrześcijańskich, mianowana w r. 1129 stolicą dzielnicy księżęcej. Za czasów Kazimierza W. opasana murem, doczekała się też za Zygmunta I odbudowy zamku zniszczonego przez Tatarów. W XV w. cieszyła się pomyślnością, lecz podczas wojen szwedzkich upadła, będąc kilkakrotnie oblegana i niszczone. Miasto posiada wiele gmachów i pamiątek historycznych. Katedra, zbud-

wana w r. 1121, posiada w skarbcu wiele cennych sprzętów. Tu był proboszczem kronikarz Wincenty Kadłubek. Kościół parafjalny zbudowany w r. 1200, pamiętny wymordowaniem w nim księży Dominikanów przez Tatarów w r. 1260. Tu mieszkali Kazimierz Sprawiedliwy, Leszek Biały i inni książęta. Oprócz tego istnieją jeszcze: dom słynnego historyka polskiego Jana Długosza, 3 kościoły, starodawny ratusz, część murów miejskich, zamek na więzienie przerebiony, przystań dla statków, urząd celny, seminarjum duchowne i progimnazjum męskie i żeńskie, resursa, duży ogród miejski starannie prowadzony i obfite sady z pięknymi owocami. Z zakładów przemysłowych są: cegielnia, browar i garbarnia. Ludność trudni się uprawą gruntów i ogrodów, Żydzi prowadzą znaczny handel zbożem.

Staszów. Miasto nad rz. Czarną wśród lasów, 9000 m. Jako wieś istniało już w XI w. Po przemianowaniu na miasto stało się siedliskiem kuśnierzy i sukieników. W czasie wojen upadło, a w XIX w. zaczęło się znowu dźwigać i dziś na-

leży do zamożniejszych. Posiada: kościół parafjalny z r. 1340, kościół filjalny z r. 1833, ratusz z XVI w., ogród publiczny, szpital, fabrykę grubego sukna, oraz fabryki: rur kamiennych, farbki, wyrobów alabastrowych, 2 młyny, mydlarnię, olejarnię, browar, miodosytnię i piec wapienny.

Bogorja. Starożytna osada wśród wzgórz położona, przemianowana na miasto w r. 1619, liczy 800 mieszkańców trudniących się rolnictwem; dom przytułku.

Klimontów. Osada nad rz. Pokrzywianką, 5000 m. Osada powstała w XIII w., posiada kościół parafjalny na wzór bazyliki Św. Piotra zbudowany, tu pochowany kanclerz Jerzy Ossoliński; dom schronienia. Osada stale wzrasta; ludność trudni się rolnictwem, handlem i rzemiosłami. W okolicy pokłady gipsu i marmuru. Piec wapienny.

Koprzywnica. Osada nad rz. Koprzywianką, 3000 m. Założona w r. 1185, chociaż złupiona przez Tatarów, pomyślnie się rozwijała, mając w XVI w. bardzo wielu rzemieślników. Ludność trud-

ni się rolnictwem i rzemiosłami, szczególnie szewctwem.

Osiek. Osada na uboczu położona, liczy 1800 m. Starożytny gród z zamkiem, odwiedzany przez królów polskich, obecnie jest ubogą miejsciną rolniczą. W bliskości pokłady piaskowca, młyn, piece wapienne, olejarnia.

Połaniec. Osada nad rz. Czarną, 4800 m. W r. 1191 już istniał gród z zamczkiem, oraz drewniany kościółek. Miastem została w r. 1285 i rozwijała się pomyślnie, prowadząc znaczny handel zbożem. Obecnie zubożała; posiada garbarnię, cegielnię i wielu rzemieślników.

Zawichost. Osada nad Wisłą, 5000 m., będąca od niepamiętnych czasów punktem handlowym i strategicznym w Polsce; posiadała w X w. zamek drewniany, na którego miejscu w XIV w. stał murowany. W kościele pochowane: Grzymisława matka Bolesława Wstydlivego i św. Salomea. Pomyślny stan miasta upadł podczas wojen szwedzkich, obecnie ludność trudni się rolnictwem, flisactwem i hodowlą trzody chlewnej. Dawny duży handel zbożem upada.

Wiśniowa, wieś nad Koprzywianką. Odznacza się tem, że w kościele tutejszym w puszcze ołowianej spoczywa serce znakomitego ks. Hugona Kollątaja, zm. w r. 1812.

Gubernja Kielecka.

Zajmuje przestrzeni 8524 w. □, podzielona na 7 powiatów: Kielecki, Jędrzejowski, Miechowski, Olkusi, Pińczowski, Stopnicki i Włoszczowski. Ludności liczy przeszło miljon. Jest to wyżyna mająca w swej północnej stronie pasma górskie, w południowej ładne wąwozy i doliny. W wielu okolicach pokryta lasami na wzgórzach, posiada nader malownicze widoki, a zarazem dość urodzajne grunty. Stoki Łysogór zalegają duże lasy. W gubernji tej rozwinięty jest przemysł górniczy od wieków. W powiecie Olkuskim znajdują się pokłady węgla. Ziemia posiada w swem łonie bogate pokłady marmuru, cynku, miedzi, kamienia wapiennego, węgla czarnego i brunatnego, rudy żelaznej, siarki, ołowiu, piaskowca, źródła wody

siarczanej. Przemysł fabryczny reprezentowany jest przez wielką papiernię w Werbce, odlewnię żelaza, cukrownię, młyny, tartaki, piece wapienne, fabryki cementu, gipsarnie, garbarnie, mydlarnie, browary, fabryki świec, fabryki sukna, garncarnie, cegielnie, huty szklane i t. p. Włóścianie hodują bydło rasy miejscowej, zwane bydłem świętokrzyskiem; strojów dawnych nie zarzucają. Kolej żelazna Iwangrodzko-Dąbrowska przerzyna gubernję z północy na południe w kierunku wschod.-zachodnim.

Powiat Kielecki.

Kielce. Miasto gubernjalne i pow. nad rz. Silnicą, na wzgórzu, w malowniczej okolicy. Istniało już w czasach wędrowek św. Wojciecha po kraju i było własnością biskupów krakowskich, posiadających tu pałac z modrzewia. W XVIII w. miasto cieszyło się pomyślnością, eksploatując okoliczne kopalnie rudy miedzianej i ołowianej. Po upadku w czasie wojen szwedzkich, miasto zubożało i podnosić się zaczęło dopiero po

przeniesieniu tu rządu gubernialnego. W mieście istnieją: katedra zbudowana w r. 1171, posiadająca w podziemiach groby biskupów, kościół św. Wojciecha, kościół św. Trójcy, piękny duży zamek z wspaniałymi salami i malowidłami, obecnie mieści się w nim kancelarja gubernatora; szpital, schronienie sług, ochrony, przytułek dla starców, seminarjum duchowne, gimnazjum męskie i żeńskie, Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, Towarzystwa: rolnicze, spożywcze, cyklistów, wzajemnego kredytu, dobroczynności i inne, oraz fabryki: wyrobów z marmuru, 5 pieców wapiennych, kilka cegielni, młyn wodny, tartak, huta szklana, fabrykę nawozów sztucznych i kilka pomniejszych. Pod Kielcami są góry Kadzielnia *) i lesista Karczówka z kościołem z 17 stulecia, w którym znajduje się posąg św. Barbary 2¹/₂ łok. wysoki, z jednej bryły ołowiu zrobiony.

Chęciny. Miasto ze st. kolejową, liczące 10000 m., położone u stóp góry marmurowej; na niej już w czasach Bo-

---

*) Są to skały marmurowe.

lesława Chrobrego istniał zamek obronny, którego zwaliska imponujące dotąd stoją. Zamek ten niemal stale zamieszkiwany był przez królów lub członków ich rodzin. Niegdyś w mieście kwitł przemysł kamieniarski i snycerstwo. Wydobywano tu srebro, miedź, ołów i prowadzono niemierny handel. Obecnie jest to licha miejscina, której ludność trudni się wypiekaniem chleba i obwarzanków, oraz przygotowywaniem w znacznej ilości najtańszych ubrań męskich. W mieście znajduje się kościół parafjalny z ołtarzem z marmuru i alabastru i piękną monstrancją, kościół klasztorny z r. 1643. W okolicy istnieją znane od r. 1390 kopalnie marmurów, mało eksploatowane. Z marmurów tych wyrabiają płyty na schody, na stoły i różne drobiazgi, lecz nie mając kierowników fachowych, przemysłu tego rozwinąć nie mogą.

Bodzentyn. Osada nad rz. Psarką, 2000 m. Starożytna osada za Kazimierza W. w r. 1244 na miasto zamieniona, posiadała niegdyś liczne fabryki sukna, rzeźbiarskie i luster. Obecnie licha mieści-

na, posiada kolegiatę z wieloma zabytkami sztuki, ruiny dawnego dużego zamku i ślady murów miejskich.

Daleszyce. Osada nad rz. Belmianką, 2000 m. Na miasto w r. 1569 zamieniona, cieszyła się niegdyś zamożnością. Obecnie ludność trudni się rolnictwem. W osadzie istnieje kościół parafjalny z r. 1220. W okolicy kopią rudę żelazną.

Nowa Słupia, 2000 m., u stóp Łysej Góry założona w XI w. była już miastem w XIII w. Tutaj zatrzymywali się pielgrzymi udający się na Św. Krzyż. Stąd też udał się pieszo i boso do klasztoru na modły Jagiełło przed wyprawą na Grunwald. Stąd wędrowali także na Św. Krzyż Kazimierz Jagiellończyk i Zygmunt III.

Białogon, os. pod Kielcami. Łomy marmuru. Kopalnia rudy żelaznej. Fabryka odlewów i narzędzi rolniczych.

Suchedniów, osada 2500 m., przy kolei Iwangr.-Dąbrowskiej. W w. XVI kwitł tu już przemysł górniczy, w początkach w. XIX tutejszemi kopalniami zarządzał Stanisław Staszyc, który wysoko podniósł górnictwo. W Suchednio-

wie jest zarząd zakładów górniczych rządowych. Młyn amerykański. Kilka młynów wodnych, tartak, cegielnia, olejarnia.

Miedziana góra, os. górnicza, już w XVI w. wydobywano tu miedź. I obecnie są tu pokłady miedzi, marmuru i glinki ogniotrwałej.

Mniów, pokłady piaskowca, glinki ogniotrwałej i kopalnia rudy żelaznej, 2 wielkie piece, walcownia żelaza, gisernia, 3 fryszerki.

Jaworznia, pokłady ołowiu, marmuru, duży piec wapienny.

Morawica, osada; piece wapienne, destylarnia, cegielnia parowa, fabryka lakierów.

Powiat Jędrzejowski.

Jędrzejów. Osada, posiadająca władze powiatowe, położona nad rz. Brzeźnicą, 6000 m. Z osady powstałej w XI w., zamieniona na miasto w r. 1271, wkrótce zakwitła dobrobytem, stając się miejscem zjazdów rycerstwa, jak np w celu obioru Stefana Batorego; zjazd rokoszan

pod wodzą Zebrzydowskiego i in. Obecnie miasteczko posiada w swym obrębie: kościół parafjalny z XV w., kościół pocysterski tuż przy st. kolejowej, zbudowany z ciosu, stanowi najpiękniejszy zabytek budownictwa w Polsce, posiada słynne ongi rozmiarami organy i trumnę ze szczątkami zmarłego tu błog. Wincentego Kadłubka, a prócz tego w osadzie istnieją: seminarjum nauczycielskie, fabryka narzędzi rolniczych, odlewnia żelaza, 2 tartaki parowe, 2 gipsarnie, młyn parowy i kilka mniejszych zakładów przemysłowych.

W zachodniej części powiatu Jędrzejowskiego leży wieś **Nagłowice** niegdyś własność i mieszkanie słynnego pisarza polskiego Mikołaja Reja.

Małogoszcz. Osada, 3000 m. istnieje od XII w. i wówczas już posiadała zamek i kościół. W XIV w. obwarowana była murami i liczyła 2000 domów, uchodząc za miasto górnicze. Obecnie ludność trudni się jeszcze wydobywaniem białego kamienia, zwanego „ikrowcem”. W osadzie jest kościół z r. 1342 i dom przytułku.

Sobków. Osada nad rz. Nidą, 2000 m. Założona w r. 1563, ma zameczek zbudowany w r. 1570 przez Sobka z Sulejowa, oraz kościół z XVI w. W okolicy wydobywają marmur, węgiel kamienny i brunatny; fabryka kafli, młyn amerykański.

Wodzisław. Osada, 6000 m., założona za czasów Władysława Łokietka, posiadała zamek w XVI w. i rozwijała się pomyślnie. W kościele nagrobki Lanckorońskich. W osadzie młyn parowy, młyny wodne, tartak, browar, cegielnia.

Jaronowice, pokłady kamienia budowlanego.

Powiat Miechowski.

Miechów. Miasto pow. nad rz. Miechówką, 4500 m. W r. 1162 w starożytnej osadzie Jaxa Gryf zbudował kościół z klasztorem, w którym osadził Bożogrobców, zwanych później Miechowitami. Została miastem w r. 1290, lecz nie wzniosła się ponad inne; w r. 1815 była stolicą obwodu, następnie została m. powiatowem i odtąd wzrost swój datuje.

Wspomniany kościół, po zniesieniu zakonu, należy do najwspanialszych świątyń w kraju, posiada wiele cennych zabytków. Lud okoliczny nosi malownicze kostjумы. Zakładów przemysłowych, prócz browaru, dystylarni i 2 cegielni, niema żadnych.

Zaraz za Miechowem jest tunel kolei Iwangr.-Dąbrowskiej przeszło 650 metrów długi. W Miechowie urodził się Miechowita, dziejopis polski z XV w.

Brzesko-Nowe. Osada w pobliżu Wisły położona, liczy 1000 m., istnieje od r. 1140; zamieniona na miasto w r. 1279. Ludność trudni się rolnictwem.

Książ-Wielki. Osada w malowniczym położeniu, nad rz. Nidzią, 2600 m. Osada powstała w XI w., a w XVII miała zamek, przerobiony później na pałac; przy nim kaplica, w której jest pomnik Aleksandra hr. Wielopolskiego, naczelnika rządu cywilnego Król. Pols. z r. 1862—3. Ludność trudni się rolnictwem, rzemiosłami i handlem.

Proszowice. Osada nad rz. Szreniawą, 2500 m. Położona w żyznej okolicy, około r. 1460 zaczęła wzrastać w dobro-

byt, dotąd trwający. Ludność trudni się uprawą roli i rzemiosłami, oraz drobnym przemysłem; kobiety tutejsze w liczbie około 300 zajmują się wyrobem gustownych haftów. Fabryka narzędzi rolniczych, browar, młyn wodny.

Szreniawa, n. rz. Szreniawą, cukrownia.

Słomniki. Osada nad Szreniawą, 3600 m. Od czasów najdawniejszych była ważnym punktem handlowym, jako położona na trakcie z Miechowa do Krakowa. Dom przytułku. Ludność trudni się rolnictwem.

Nieszków, os. nad rz. Nidzicą, pokłady kamienia ciosowego i torfu, tartak, młyn amerykański.

Kowala, cegielnia, fabryka cykorji.

Powiat Olkuski.

Olkusz. Miasto pow. nad rz. Babą, przy kolei Iwangr.-Dąbrowskiej położone, wśród wyżyny piaszczystej, 6000 m. Przywilej miejski otrzymało w r. 1262, gdy osiedli tu górnicy w celu wydobywania cyny i ołowiu. Opasane murem, w XV w. cieszyło się dobrobytem,

a w XVI w. dobywano tu i srebro, z którego bito na miejscu monetę. Kopalnie tutejsze zalała woda rzeki Baby, a Szwedzi miasto zniszczyli. Obecnie dobywany tu jest tylko galman i błyszcz ołowiany, oraz pokłady czarnego marmuru. W mieście istnieją: kościół parafjalny z czasów Wł. Łokietka, z kilkoma zabytkami, domek, w którym mieszkał św. Jan Kanty, będący tu proboszczem; dom schronienia, szkoła górnicza, fabryka kafi i tektury smołowcowej.

Ogrodzieniec. Osada otoczona wzgórzami, 1300 m. Powstała wokół wspaniałego zamku, wystawionego w r. 1385 przez Jana Bonara. Ludność trudni się rolnictwem i drobnym handlem; młyn wodny, cegielnia, browar i kilka pieców wapiennych.

Ojców. Wieś nad Prądnikiem, słynna z uroczego położenia i pięknych skał, oraz grot ze stalaktytami, z których Wierzchowska, Łokietkówka, Ierzmanowska i Więckowska są największe i najładniejsze. W grotach skał tutejszych chronił się Władysław Łokietek przed prześladowaniem króla czeskiego Wacława. Rui-

ny zamku, zbudowanego przez Kazimierza W. Zakład hydropatyczny, w lecie przebywa tu mnóstwo gości.

W bliskości Pieskowa Skała, z pięknym zamkiem, przerobionym teraz na letnie mieszkania. W dolinie wznosi się wysoka skała w kształcie maczugi, obróconej szerszym końcem do góry, zwana Skałą Sokolą lub Pałką Herkulesa.

Grodzisko, zamek na wysokiej skale, niegdyś obronny, z „Pustelnią św. Salomei” i z posągami: króla Bolesława Wstydlivego, św. Salomei, św. Kunegundy, Henryka Brodatego i św. Jądwigi.

Pilica. Osada nad rz. Pilicą i dużym stawem, 6000 m. Istniejąca w epoce przeddziejowej, już w r. 1082 posiadała kościół, a w XII w. zamek warowny. Wojny szwedzkie doprowadziły miasto do upadku i dopiero w zeszłym stuleciu przekształcono je na osadę fabryczną, budując tu fabrykę papieru, oraz fabryki sukna i kortów. Osada szybko się rozwija i obecnie posiada: kościół parafjalny z XIV w. z wieloma cennymi pa-

miątkami, browar, cegielnie, olejarnię, młyn parowy i piece wapienne.

Skąła. Osada, 2500 m. W r. 1235 istniał już w osadzie zamek, a wkrótce obok niego zbudowano klasztor z kościołem; wszystko to uległo ruinie. Ludność trudni się wyrobem kaszy tatarskiej i powideł śliwkowych, po kraju rozwożonych.

Sławków. Osada nad Czarną Przemszą, 5000 m. st. kolei Warsz.-Wied. Powstała w XII w., w następnym opasana była murem, lecz bezustanne klęski nie pozwalały jej się podnieść. Obecny wzrost datuje się od przeprowadzenia kolei. Osada ma wygląd starożytny; ludność trudni się górnictwem, uprawą roli, rzemiosłami i pracą w licznych zakładach przemysłowych. Walcownia blachy, 3 młyny wodne, tartak, odlewnia żelaza, fabryka gwoździ, browar, farbiarnia i kopalnia galmanu. Pokłady rudy żelaznej, gliny i żwiru. Sławków jest miejscem urodzenia Jana Baranowskiego, astronoma, tłumacza dzieł Kopernika.

Wolbrom. Osada nad rz. Pokrzywianką, 7000 m. Założona w r. 1321. Ludność trudni się rolnictwem i szewctwem, oraz handluje zbożem, jajami i kaszą. Fabryka kafli i garbarnie.

Żarnowiec. Osada nad Pilicą, 2600 m. W XIII w. znana już była jako miasto posiadające zamek, w którym czas dłuższy zamieszkiwała Adelajda, żona króla Kazimierza W. W XV w. zamek już był murowany, lecz obecnie z niego zaledwie ślady pozostały. Kościół obecny zbudowano w XV w. Ludność trudni się rolnictwem i rzemiosłami.

Rabsztyn, dawny zamek na wzgórzu wśród piasków i gór skalistych, obecnie w ruinie. W w. XVII do starostwa Rabsztyńskiego należało 11 wsi.

Michałów, fabryka żelaza.

Racławice, wieś, pamiętna zwycięstwem Kościuszki w kwietniu 1794 r.

Bolesław, os. fabryczna blisko Sławkowa. Kopalnia galmanu i błyszczu ołowianego. Fabryka drutu, gwoździ i łańcuchów.

Powiat Pińczowski.

Pińczów. Miasto pow. nad Nidą, ludności 11000. Starożytna osada położona wśród żyznej gleby, w r. 1428 na miasto zamieniona, do r. 1656 cieszyła się rozkwitem. Istniała tu fabrykacja sukna, odlewnie, farbiarnie i octownie, a handel był znaczny. Kilkakrotnie odbywały się w mieście synody protestanckie, a w pobliskim zamku w Mirowie zamieszkiwali członkowie rodziny królewskiej. Po wojnie szwedzkiej miasto upadło. Obecnie ludność trudni się rolnictwem i rzemiosłami, a przeważnie mularstwem. W okolicy znaczne pokłady wapienne. Silnie rozwinął się tu chów gęsi. W mieście progimnazjum męskie, garbarnia, olejarnie i fabryka sera.

Działoszyce. Miasto przy ujściu rz. Jakubówki do Nidzicy, 7000 m. Istnieje od XIII w., posiada kościół starożytny z tegoż wieku, najpiękniejszy w Polsce zabytek budownictwa w stylu gotyckim. Ludność trudni się handlem zboża. Z zakładów przemysłowych istnieją

w mieście: 6 garbarni, 2 olejarnie, 2 mydlarnie, fabryka guzików, cegielnie, fabryka kafli i kopalnia gipsu.

Koszyce. Osada nad rz. Szreniawą, 2000 m. Niewiadomo kiedy założona, ale bardzo starożytna, była zawsze ubogą miejsciną. Ludność trudni się wyrobem sukna dla włościan, handlem zboża i rolnictwem. Tu odbył się sejm w r. 1374, na którym król Ludwik węgierski rozszerzył znacznie przywileje szlachty za zapewnienie tronu polskiego jednej z jego córek.

Opatowiec. Osada nad Wisłą, 1200 m. Istniejąca już w r. 1085, zamieniona na miasto w r. 1271, do XVI w. cieszyła się stanem kwitnącym, posiadając znaczną liczbę rzemieślników. Obecnie ludność trudni się splawem i rybołówstwem. Kościół parafjalny zbudowany w r. 1283.

Skalbmierz. Osada nad Nidzicą wśród żyznej równiny otoczonej wzgórzami, 2000 m. Starożytne miasto, powstałe w XII w. było zamożne aż do zniszczenia go przez Węgrów w XVII w. Obecnie ludność trudni się rolnictwem i wyrobem sukna dla włościan, a jarmarki

na konie podtrzymują byt osady; kościół z wieloma cennymi zabytkami.

Wiślica. Osada nad Nidą, 5000 m. W r. 1122 osada miała już zamek obronny, wzniesiony przez Kazimierza W. Miasto było miejscem wielu zjazdów szlachty i królów, a na jednym z nich, w r. 1347, ogłoszono prawo zwane „statutem wiślickim”. Wojny, pożary i wylewy Nidy zniszczyły miasto. Rozebrano mury miejskie; zamek pozostał w ruinach. W mieście istnieją: kościół parafjalny z XIV w., z wielu grobowcami, cennymi obrazami i zabytkami historycznymi i dom, w którym mieszkał Jan Długosz. Wyrób kożuchów, butów i drobny handel.

Czarkowa, wieś, pokłady gipsu i siarki, z pięknym pałacem hr. Wielopolskich.

Chroberz, duże wzorowe gospodarstwo, posiadało zamek z czasów Bolesława Chrobrego.

Powiat Stopnicki.

Stopnica. Osada, będąca stolicą powiatu, 5000 m. Znana jako wieś, w któ-

rej w r. 1275 bawił Bolesław Wstydliwy, posiadający tu pałacyk myśliwski. Kazimierz W. również tu przebywał. W r. 1362 została miastem i zbudowano w niej zamek. Pomyślnym stanem nie cieszyła się nigdy, będąc przytułkiem zbójów, którzy ukrywali się w dotąd istniejących pod osadą podziemiach. Obecnie ludność nieco zamożniejsza, trudni się rolnictwem, przemysłem i handlem. W osadzie istnieją: kościół parafjalny zbudowany w r. 1340 z relikwią św. Magdaleny, pałac z dawnego zamku przerobiony i pomnik żelazny na pamiątkę uwłaszczenia włościan; garbarnia, fabryka gilz i kilka warsztatów sukienniczych.

Chmielnik. Miasto w piaszczystej okolicy położone, ludności przeszło 10000. Znane od chwili pobicia pod jego murami wojsk polskich przez hordy Tatarów r. 1241. Ludność trudni się rzemiosłami, handlem i przemysłem. Garbarnia, fabryki sukna włościańskiego, warsztaty tkackie, piec wapienny, mydlarnie, browar i cegielnia. Rzemieślników osiadłych blisko 300.

Busk. Osada wśród pagórkowatej okolicy, 2500 m. Istnieje od XII w., miastem została w r. 1287. W XV w. posiadała fabryki sukna i liczne cechy rzemieślnicze. Dobrobyt ludności obecnie podtrzymuje tylko istniejący tu zakład kąpielowy, w którym corocznie gości około 2600 kuracjuszków. Kościół parafjalny pochodzi z XVI w. Źródła tutejsze siarczano-solne odkryto w r. 1776, lecz zakład otwarto dopiero w r. 1828, a od r. 1894 przeszedł w ręce rządu.

Kurozwęki. Osada nad rz. Czarną, 1200 m. Za czasów Jana Długosza zbudowany na wyniosłej górze zamek dał początek miastu. Z tego czasu też istnieje tu kościół, niegdyś klasztorny i zamek dotąd mieszkalny. Ludność trudni się rolnictwem.

Nowy-Korczyn albo **Nowe-Miasto Korczyn.** Osada nad Nidą i Wisłą, 5000 m. Bardzo starożytna osada, istniejąca jako gród, zamieniona na miasto w r. 1258. W zamku zbudowanym przez Kazimierza W., odbywały się liczne zjazdy i tu uchwalony też był w r. 1465 statut nowo-korczyńskim zwany. Za Zygmunta

Augusta była tu fabryka broni. W XVI wieku zbudowano ratusz i wodociągi, w XVII w. miasto było w rozkwicie, licząc 30,000 mieszkańców. Wzrost Warszawy i wojny szwedzkie przywiodły miasto do upadku, z którego obecnie dopiero dźwigać się poczyna. Handel zbożowy rozwinął się znacznie. Fabryka porcelany.

Zborów, wieś była własnością Zborowskich. Uprawa chmielu.

Oleśnica. Osada, 1500 m. Istnieje od XVI w. Miejsce rodzinne Zbigniewa Oleśnickiego. Ludność trudni się rolnictwem.

Pacanów. Osada, 2100 m. Istnieje od XI w., pamiętna pogromem Tatarów w r. 1504.

Pierzchnica. Osada nad rz. Pierzchnianką, 1500 m. Znana już w XIV w., była zawsze ubogą mieścina, słynną jedynie z dobrych mularzy i garncarzy.

Solec. Wieś z zakładem kąpielowym, źródła siarczano-solne tutejsze odkryto w r. 1816, ale zakład powstał dopiero w r. 1837, dawniej wywarzano tu sól.

Szydłów, 2600 m. Z osady, wokół dworca myśliwskiego osiadłej, przemianowana na miasto w r. 1225 przez Kazimierza W., opasana była murem i posiadała wodociągi, ciesząc się rozkwitem. Z zamku obecnie pozostały ruiny. W osadzie kościół Św. Ducha z w. XII.

Wojcza, wieś, gospodarstwo wzorowe. Stąd przeprowadzono do Wisły kanał 25 wiorst długi.

Powiat Włoszczowski.

Włoszczowa. Osada z władzami powiatu, 7000 m. Bardzo starożytna wieś wśród wyżyny, należała niegdyś do Szafranców, miastem została w r. 1539, lecz rozwinąć się nie mogła. W bliskości cmentarzysko pogańskie. Ludność trudni się rolnictwem i drobnym handlem.

Kurzelów. Osada w okolicy błotnistej nad rz. Kurzelówką, 1500 m. Ze wsi w r. 1285 na miasto przemianowana, posiada piękny kościół z w. XIV.

Lelów. Osada nad rz. Białą, 2000 m.

Jedna z najstarszych osad, posiadała wśród bagien zamek obronny już w czasach przedhistorycznych. Władysław Łokietek, zdobywszy Lelów, wypędził Czechów. Częste pożary i wojny szwedzkie zubożyły miasto; w XVIII w., posiadało wiele fabryk dobrego sukna. Obecnie ludność trudni się drobnym przemysłem.

Krasnów — wieś — piec wapienny, cegielnia.

Secemin. Osada 4000 m. Powstała w r. 1401, posiada kościół parafjalny z wieloma cennymi zabytkami i piękny pałac. W Seceminie był zbór protestancki, który odbywał tu liczne synody.

Szczekociny. Osada nad Pilicą, 4500 m. Wieś istniejąca w XIV w. wkrótce otrzymała przywilej miejski; pamiętna walką Kościuszki w r. 1794, w której poległo w jej okolicy 2000 żołnierzy polskich i 2-ch jenerałów. Ludność trudni się rolnictwem. Fabryka octu i olejarnia.

Czarnca, wieś. Tu urodził się i tu pochowany został hetman Stefan Czarniecki.

Gubernja Lubelska.

Położona w połud.-wschodniej części Królestwa między Wisłą i Bugiem, zajmuje 14,230 w. □ i liczy 1,500,000 m., a podzielona jest na 10 powiatów: Lubelski, Lubartowski, Chełmski, Hrubieszowski, Tomaszowski, Zamojski, Kraśnystawski, Biłgorajski, Janowski i Nowo-Aleksandryjski cz. Puławski. Malownicze wzgórza wyżyny Lubelskiej poprzecinane są dolinami, posiadającemi bardzo żyzną glebę: sieją tu pszenicę, żyto, owies; uprawa kartofli i buraków dla licznych cukrowni, znaczne hodowle inwentarza. Większe fabryki przerabiają po większej części produkty miejscowe, to też posiadacze rolni są zamożni. Przemysł drobny w niektórych okolicach dość silnie rozwinięty; handel przeważnie zbożowy, wełną i inwentarzem. Wielkie niegdyś przestrzenie leśne nieopatrznie wytrzebiono, lasy jednak i obecnie jeszcze zajmują $\frac{1}{4}$ część ogólnej przestrzeni. Kolej Nadwiślańska przerywna część gubernji, powiaty: N.-Aleksandryjski, Lubelski i Chełmski. Drogi

wogóle bardzo źle utrzymane, błotniste. W kilku powiatach znajdują się pokłady kamienia wapiennego.

Powiat Lubelski.

Lublin. Miasto gubernialne i pow. nad rz. Bystrzycą, 70,000 m. Kroniki pierwszą wzmiankę o Lublinie zamieściły wówczas, gdy Mieczysław I zbudował tu kościół Św. Mikołaja dotąd istniejący. W r. 1205 posiadało zamek drewniany. Miasto podlegało częstym napadom Tatarów, Litwinów, Rusinów i Jadźwignów. Gdy jednak otrzymało liczne przywileje, zaczęło pomyślnie się rozwijać i prowadziło obszerny handel. Przebywali tu król Zygmunt I i Zygmunt August. W r. 1569 zawarty został w Lublinie akt Unji Litwy z Koroną. Na pamiątkę tego faktu historycznego postawiono piękny obelisk (na placu przed gmachem rządu gubernjalnego). W XVI w. przemysł i rzemiosła doszły do szczytu pomyślności. Na początku XVIII w. zaczęło upadać. Obecnie posiada 14 kościołów, z nich najpiękniejszym jest ka-

tedra, zbudowana w r. 1582. W kościele po-bernardyńskim są groby rodziny Sobieskich. Zamek był miejscem pobytu królów i więzieniem dla szlachty, oraz miejscem zjazdów; obecnie zamieniony na więzienie. Z murów miejskich pozostały 3 bramy. Dawny ratusz pochodzi z r. 1389; w nim odbywały się sądy trybunalskie. Oprócz tego w mieście istnieją: gmach sądowy, izby skarbowe i obrachunkowe i wiele innych władz; 5 szpitali, 3 ochrony dla dzieci, 2 przytułki dla starców, seminarjum duchowne, gimnazjum męskie i żeńskie, szkoła muzyczna, handlowa i kilka innych prywatnych zakładów naukowych, oraz stowarzyszenia: lekarskie, wzajemnej pomocy, muzyczne, dobroczynności, cyklistów, spożywcze, kredytowe ziemskie i miejskie, teatr, resursa obywatelska i kilka innych. Zakłady przemysłowe: 2 fabryki tabaczne, cementu, wag, powozów, maszyn rolniczych, młyn parowy, 2 browary, cukrownia i w. innych. Miasto oświetlone gazem, ma wodociągi i piękny duży ogród miejski.

Pod Lublinem **Stawinek** z wodami mineralnymi żelazistymi.

Bełżyce. Osada, 2600 m. Miasto założone w r. 1417, posiadało zamek, przerobiony obecnie na gorzelnię. Ludność trudni się bednarstwem, garncarstwem i wyrobem kozuchów. W okolicy istnieje cmentarz arjański.

Biskupice. Osada nad rz. Giełczew, 1100 m. Ubogie miasteczko powstało w r. 1444. Ludność trudni się uprawą roli.

Bychawa. Osada nad rz. Gałęzówką, 1600 m. Powstała w r. 1537, miasteczko słynęło niegdyś z wyrobów garncarskich; później przemysł ten został zaniedbany. Duże jarmarki na konie. Garbarnia, 2 olejarnie, 2 młyny wodne, tartak, cegielnia i piec wapienny. Tu urodził się znany badacz przeszłości Polski Franciszek Sobieszczański.

Chodel. Osada, 1000 m. Założona w r. 1440, nie rozwinęła się. Garbarnie, 4 młyny, 2 tartaki i 2 cegielnie. Ludność trudni się uprawą roli.

Głusk. Osada nad rz. Czerniejówką, 800 m. Założona w r. 1688 w pobliżu

Lublina, nie rozwinęła się. Ludność zajmuje się rolą i rzemiosłami.

Piaski. Osada założona około r. 1300, nad rz. Giełczew, 3000 m. Posiada fabrykę krochmalu, fabrykę octu, gorzelnię i garbarnię. Ludność trudni się rolnictwem i drobnym przemysłem.

Wieniawa. Osada tuż pod Lublinem położona, 3000 m. Powstała w r. 1400, posiadała wówczas piękne winnice. Obecnie ludność trudni się uprawą warzyw i handlem.

O milę od Lublina **Babin**, wieś słynna w XVI w. słynna Rzeczypospolitą Babińską utworzoną przez Pszonkę.

Powiat Nowoaleksandryjski.

Puławy, od r. 1831 przezwane **Nowo-Aleksandrją**. Osada, będąca głównem miastem powiatu, 10,200 mieszkańców, przystań wodna nad Wisłą, niegdyś była posiadłością Tęczyńskich i Czartoryskich. Ozdobiona przez Elżbietę Czartoryską pałacem pełnym dzieł sztuki i pamiątek historycznych, posiadała drukarnię i cenną bibliotekę. W XIX w.

był tu Instytut Maryjski panien, a następnie Instytut politechniczny. Obecnie znajduje się tu Instytut gospodarstwa wiejskiego i leśnictwa. W osadzie są: szpital, progimnazjum, fabryka narzędzi rolniczych, browar i fabryka cementu.

Baranów. Osada w dolinie rz. Wieprz, założona w XVI w.; ludności 2500, trudniącej się rolnictwem, garncarstwem i handlem.

Bobrowniki. Osada nad rz. Wieprzem, 2700 m. Huta szklana, fabryka świec woskowych.

Józefów. Osada nad Wisłą, 3300 m. Dawne miasto na opoce kredowej założone, w r. 1687 posiadało zamek Potockich. W osadzie istnieje kościół po-klasztorny z wieloma cennymi obrazami. Smolarnia.

Kazimierz. Osada nad Wisłą, 5000 m.; wśród wzgórz, w malowniczej okolicy istniała już w wieku X. Kazimierz W. zamienił ją na miasto, zbudował zamek i śpichrze dla splanianego zboża. Wkrótce stało się najważniejszym portem na Wiśle i prowadziło obszerny handel.

Kupcy perscy, ormiańscy, posiadali tu liczne sklepy. Wojny i zaraza morowa zubożyły miasto. Obecnie ludność trudni się rolnictwem, ogrodnictwem (duże ogrody śliwkowe), flisactwem i rzemiosłami. W osadzie istnieją 3 dawne kościoły i kilka starożytnych kamienic z wieku XVI-go, 5 garbarni i browar. Z zamku i wielkich śpichlerzy pozostały ruiny i piękna wieża na wzgórzu, w której miało być niegdyś więzienie.

W sąsiednim zamku **Bochotnickim** wśród malowniczej doliny mieszkała słynna **Esterka**.

Końskowola. Osada nad rz. Kurówką, 5000 m. Miasto założone w r. 1532, prowadziło dość znaczny handel. Obecnie ludność trudni się wyrobem sukna dla włościan, mularstwem i garncarstwem, kilka fabryk tkanin. Tu spoczywają zwłoki Fr. Dyonizego Książnina. Proboszczem zaś był tu ks. Franciszek Zabłocki, komedjopisarz.

Kurów. Osada nad rz. Kurówką, 4000 m. Niewiadomo kiedy powstała. Ludność trudni się oddawna handlem i rze-

miosłami, a szczególnie szewctwem.
Fabryka posadzek.

Iwangród (Dęblin), znaczna forteca przy ujściu Wieprza do Wisły, niedaleko st. kolej Nadwiślańskiej.

Nałęczów, wieś z pałacem, st. kol. żel. Nadwiśl., należała do Stanisława Małachowskiego. Zakład przyrodniczo-leczniczy ma źródła żelaziste i wzorowe urządzenia lecznicze. Mnóstwo willi prywatnych. Zakład rozwija się, odwiedzany coraz liczniej przez kuracjuszy, posiada piękny park ze stawem.

Markuszów. Osada nad rz. Lachą; ludności 1000, trudniącej się rolnictwem. Ze wsi na miasto w r. 1686 przemianowana, nie zaznała dobrobytu. Fabryka narzędzi rolniczych.

Opole. Osada nad Wisłą 6000 m. licząca. Założona w XIV w. posiadała utworzoną przez pijarów szkołę rzemiosł. W osadzie istnieje kościół parafjalny z wieloma nagrobkami, a z zakładów przemysłowych cukrownia i kilka fabryk sukna, 2 młyny, tartak, wzorowe gospodarstwo przemysłowe i rybne, wyrób sera na sposób szwajcarski.

Wąwolnica. Osada nad rz. Bystrą, 3000 m. Miasto według legendy założone przez Krakusa, opasane było murem przez Kazimierza W., który zbudował też zamek. W osadzie są ruiny tego zamku i dawnego ratusza. W bliskości wydobywanie kamienia wapiennego.

Garbów, duże gospodarstwo rybne i rolne.

Gołęb, wieś n. Wisłą, pamiętna konfederacją z r. 1672 przeciw Sobieskiemu. Piękny kościół.

Kluczkowice pod Opolem. Wielkie gospodarstwo, tartak, browar, smolarnia, gorzelnia. Włościanie trudnią się przemysłem, szczególnie tkactwem.

Powiat Lubartowski.

Lubartów. Miasto pow. w pobliżu rz. Wieprz, 7300 m. Założone wśród lasów w r. 1543, rozwijało się pomyślnie, posiadając za Zygmunta Augusta głośną szkołę kalwińską i wielu zdolnych rzemieślników; piękny pałac Firlejów z rozległym parkiem. Ludność trudni się mularstwem, a więc na zarobki wycho-

dzi w dalsze okolice. Browar, miodosytnia, młyn parowy.

Łęczna. Miasto nad Wieprzem, 3500 m. Już w XVI w. słynne z jarmarków, na które zjeżdżali się kupcy ze wschodu i południa z wszelkimi zbytkowymi towarami. Ludność rolnicza. Łęczna przez długi czas miewała wielkie jarmarki na konie, przeniesione obecnie do Lublina. Browar i cegielnia.

Czemierniki. Osada nad rz. Tyśmienicą, 3000 m. Ze wsi w r. 1509 przemianowana na miasto. Wielki pałac Firlejów z XVII w. Tartak parowy, 2 olejarnie, browar, cegielnia i młyn wodny.

Firlej. Osada, 1300 m. Założona w r. 1557. Ludność trudni się garncarstwem.

Kamionka. Osada powstała w XV w., liczy 2400 m. Ludność trudni się rolnictwem. Olejarnia, farbiarnia.

Michów. Osada, 2300 m., znana już w czasach przedhistorycznych, została miastem w r. 1747. Ludność trudni się rolnictwem i rzemiosłami.

Kijany — cukrownia.

Zawieprzycie nad Wieprzem. Zwaliska d. zamku Firlejów, duże gospodarstwo, młyny, tartak, gorzelnia.

Powiat Chełmski.

Chełm. Miasto pow. nad rz. Ucherką, 20,000 m., na wzgórzu kredowym. Istniało już w czasach przeddziejowych. W XIII w. było stolicą księstwa udzielnego i najpiękniejszym z miast ówczesnych, było też zamożne. W r. 1377 zostało przyłączone do Polski. Zamek posiadało w 1235, zbudowany przez Daniela Halickiego. W mieście istnieją: 2 kościoły, sobór i kilka cerkwi prawosławnych, seminarjum pedagogiczne, seminarjum duchowne prawosławne, gimnazjum męskie i żeńskie, oraz 2 młyny parowe, browar, fabryka kredy szlamowanej, fabryka maszyn rolniczych i wiele warsztatów rzemieślniczych. Miasto szybko podąża do rozwoju. Kolej żel. Nadwiśl. i z Brześcia Litewskiego.

Pawłów. Osada powstała w XIV w., 1200 m. Ludność trudni się uprawą roli i garncarstwem.

Puchaczów. Osada nad rz. Świnką, 1400 m. Założona w r. 1527. Ludność trudni się tkactwem, kowalstwem i kołodziejstwem.

Rejowiec. Osada przy kolei z Chełma do Lublina, 2700 m. Założona w r. 1547 przez sławnego poetę Mikołaja Reja, była punktem środkowym protestantyzmu. Ludność trudni się rolnictwem i przemysłem. Fabryka wyrobów miedzianych, 2 garbarnie, 2 olejarnie i octownia.

Sawin. Osada, 1800 m. Już w XV w. zamieniona była na miasto, lecz Tatarzy kilkakrotnie ją niszczyli. Przy osadzie są ruiny pałacu biskupiego. Ludność trudni się wyrobem kozuchów, wozów i sani, sprzedawanych w okolicy.

Wojśławice. Osada, 2400 m., uzyskała przywilej miejski w XVII w. Ludność oddawna trudni się wyłącznie rolnictwem. Fabryka maszyn rolniczych, browar, gorzelnia, olejarnia i fabryka octu, hodowla koni.

Ruda, Hucza, huty szklane.

Siedliszcze os., 1800 m. Kołodziejstwo, stolarstwo, garbarnia, olejarnia.

Powiat Krasnostawski.

Krasnystaw. Miasto pow. nad Wieprzem, 9000 m. Ze wsi znanej już w r. 1219 przemianowana na miasto w r. 1394, gromadziło w swych murach wielu rzemieślników. Zamek murowany wznosił Kazimierz W. W r. 1490 przeniesiono tu katedrę biskupią. W r. 1588 w zamku więziony był arcyksiążę austriacki Maksymiljan, wzięty do niewoli przez Jana Zamojskiego. Podczas wojen szwedzkich miasto podupało w ruinę. Posiada 2 przytułki dla ubogich, szkołę rzemiosł, przystań wodną i śpichrze zbożowe, zakład wyrobu sznurów, garbarnię, mydlarnię i cegielnię. Ludność trudni się szewctwem, grzebieciarstwem i ogrodnictwem.

Gorzków. Osada nad rz. Żółkiewką, 700 m. Ze wsi w r. 1689 na miasto zamieniona. Ludność trudni się wyłącznie rolnictwem.

Izbica i Tarnogóra. Dwie osady mostem przez rz. Wieprz rzuconym połączone. Właściwie Izbica jest przedmieściem Tarnogóry, liczącej 2000 chrześcijan,

gdą Izbicę zamieszkuje 3000 Żydów. Tarnogóra założona w r. 1548, a Izbica została miastem w r. 1760. Fabryka mebli giętych. Wyrób grzebieni, garbarstwo.

Turobin. Osada, 4000 m. Założona w r. 1420, słynna z jarmarków na konie. Ludność wyrabia kozuchy. W tutejszym kościele parafjalnym był proboszczem Stanisław Staszic.

Żółkiewka. Osada nad rz. Żółkiewką, 3600 m. Starożytna siedziba rodziny Żółkiewskich.

Fajstowice, Orłów, Siennica, Różana — znaczne gospodarstwa wzorowe.

Krupe, wspaniałe zwaliska zamku Zborowskich.

Wojciechów, wśród lasów, wielka fabryka mebli giętych.

Powiat Hrubieszowski.

Hrubieszów. Miasto pow. nad rz. Huczwą, 12,000 m., w żyznej okolicy (czarnoziem). Ze wsi w r. 1400 na miasto przemianowane, pamiętne jest bitwą Litwinów z Polakami w r. 1443. Od

r. 1473 do 1490 posiadała katedrę biskupią. W XVI w. dobrobyt miasta dźwignął się po napadach Tatarów, ale w następnym stuleciu nowe napady i pożary zupełnie je zubożyły. Podniosło się znowu dopiero od r. 1800, czyli od chwili nabycia go od rządu austriackiego przez Stanisława Staszica, który grunty, na których mieszkali włościanie, podarował im na własność i utworzył Towarzystwo wzajemnej pomocy. W mieście istnieją: progimnazjum męskie, kilka zakładów przemysłowych, fabryka maszyn rolniczych, młyn parowy, browar i cegielnia. Dawny zamek podczas wojen został zrujnowany.

Dubienka. Miasto nad Bugiem, 5000 m. Ze wsi ruskiej w r. 1588 na miasto przemianowane, niegdyś było silnie obwarowane i prowadziło obszerny handel spławny na Bugu. Pamiętne bitwą w r. 1792 stoczoną przez Kościuszkę. Wojny szwedzkie zniszczyły miasto. Obecnie ludność zajmuje się handlem, spławem i rzemiosłami.

Grabowiec. Osada w błotnistej okolicy nad rz. Wolicą, 4000 m. W XIII w.

wspominają już o niej kronikarze, była w posiadaniu Ziemowita, księcia Mazowieckiego, który wznosił tu zamek; w r. 1462 przeszła do Korony. W r. 1500 złupiona przez Tatarów. Ma dom przytułku. Ludność uprawia błotniste grunty i prowadzi handel.

Horodło. Osada nad Bugiem, 2500 m. W r. 1366 przyłączona do Korony. Miasto odwiedzane przez królów polskich, cieszyło się dobrobytem dopóki nie zrujnowały je napady Tatarów i Szwedów. Tu odbył się zjazd panów polskich i litewskich w celu zatwierdzenia Unji Litwy z Polską. Ludność zamożna, trudni się uprawą lnu i konopi, oraz prowadzi handel zbożem.

Kryłów. Osada nad Bugiem, 3000 m. Obok zamku na wyspie utworzyła się osada, w XVI w. zamieniona na miasto, posiada dom schronienia. Ludność trudni się rolnictwem, rybołówstwem i rzemiosłami.

Uchanie. Osada nad rz. Uchanie, wśród żyznej okolicy, 3000 m. Założona w r. 1484, posiada kościół z tegoż roku i wspaniałe mauzoleum rodziny

Uchańskich. Ludność trudni się uprawą owoców (sady śliwkowe).

Nieledew, Mircze, fabryki cukru.

Mołodjatycze, fabryka narzędzi rolniczych.

Żulin, duże gospodarstwo, papiernia.

Łotoszyn, olejarnia.

Powiat Zamojski.

Zamość. Miasto nad rz. Topornicą, forteca do r. 1866. Ludności obecnie 14,000. W XV w. zbudował tu Skokowski obronną rezydencję, w której urodził się Jan Zamojski i ten wybudował nowy zamek, oraz kościół i uplanował miasto, w którym osiedliło się wielu rzemieślników i kupców, szczególnie Ormian. Jan Zamojski założył tu także akademję, na wzór Jagiellońskiej, z wydziałami: prawnym, filozoficznym i medycznym, oraz bank dla wspierania rękodzielników. Kwitające miasto uległo klęsce wojen i pożarów i dopiero w połowie 18-go wieku dźwigać się znowu poczęło. W mieście istnieją: piękny ratusz, starożytna kolegiata posiadająca

wiele nagrobków, pięknych obrazów i cennych sprzętów w skarbcu przechowywanych, dużo ładnych domów z pod sieniami, szpital, progimnazjum męskie i żeńskie, przemysł drzewny; fabrykę mebli giętych, oraz fabryki: powozów, wód mineralnych, klinkieru, mydła; browar, 3 cegielnie i 3 młyny wodne.

Szczebrzeszyn. Miasto nad Wieprzem, 7500 m. Założone w XIV w., posiadało zamek i otoczone było murami. Zamojscy założyli tu szkoły, które służyły z wyborowych profesorów, ich zamknięcie w r. 1856 spowodowało upadek miasta. Ludność obecnie utrzymuje się z handlu, rolnictwa i rzemiosł. Fabryka sukna włościańskiego, folusz i młyn wodny.

Frampol. Osada nad rz. Ładą, 4000 m. Założona w r. 1705, nie mogła się rozwinąć; dopiero obecnie byt jej się polepsza, gdy osiedli tu tkacze, szewcy, garncarze i białoskórnicy, wyrabiający skóry safianowe w ilości 150,000 rocznie.

Goraj. Osada nad rz. Ładą, 2700 m. Z osady wokół zamku zbudowanego na

wzgórzu, została w r. 1398 miastem, ciesząc się dobrobytem. W w. XVI był tu znaczny zbór kalwiński Firlejów. Ludność obecnie wyrabia sukno tanie, kożuchy, pończochy wełniane, płótno na worki kolejowe i garnki.

Krasnobród. Osada nad Wieprzem, 2400 m. Niewiadomo kiedy założona, nie mogła się rozwinąć, nie posiadając dróg dojazdowych; pamiętna napadem w r. 1860 szarańczy, której tu zabito około 650 korcy i zebrano jaj 550 garnicy. Ludność trudni się wyrobem kaffi, gontów i ogrodnictwem. W miasteczku jest kościół zbudowany przez żonę Jana III.

Zwierzyniec, wieś, zarząd ordynacji hr. Zamojskich. Fabryka posadzek i mebli giętych. Ogromne gospodarstwo leśne. Był tu niegdyś wielki zwierzyniec z pałacem, w którym mieszkała księżna Jeremjaszowa Wiśniowiecka.

Powiat Tomaszowski.

Tomaszów. Miasto pow., 9000 ludności liczące, założone około r. 1590 przez

Jana Zamojskiego, a choć przemysł nie mógł tu zakwitnąć, ludność jest dość znaczna. Dawniej prowadzono tu znaczny handel miodem, obecnie zbożem i drzewem. Szpital, dom schronienia. Komora celna.

Jarczów. Osada na uboczu w okolicy piaszczystej, 600 m.

Komarów. Osada nad rz. Jarochołą, założona w r. 1550, ludności 3000. Rozwinął się tu przemysł bednarski; ludność uboga zajmuje się hodowlą trzody chlewnej.

Łaszczów. Osada nad rz. Huczwą, 2600 m. Założona w XV w. na wydmie piaszczystej, posiada w okolicy żyzne łąki i grunty. Ludność trudni się rolnictwem i handluje zbożem. Pokłady torfu.

Tyszowce. Osada nad Huczwą, 5000 m. Słynna konfederacją, zawiązaną w r. 1655 za Jana Kazimierza przeciw Szwedom. Ludność trudni się handlem, rolnictwem, szewctwem i kuśnierstwem. Młyn wodny i parowy, 5 cegielni, 2 olejarnie, 2 garbarnie i garncarnia.

Powiat Janowski.

Janów. Miasto pow. nad rz. Białą, 8000 m. W r. 1640 na gruntach piaszczystych założone przez Katarzynę Zamojską, było niegdyś ludne i zamożne. Obecnie posiada 20 ulic, wśród których spotykamy wiele domków w stylu wschodnim po jeńcach tatarskich; ma kościół z obrazem cudownym Matki Boskiej, oraz fabryki sukna i zapalek. Wielu rzemieślników.

Kraśnik. Miasto nad rz. Stróżą, 7500 m. W r. 1240 już posiadało zamek, a w XV w. opasane było murem i prowadziło znaczny handel. Wojny szwedzkie i pożary zubożyły miasto. Obecnie ludność trudni się wyrobem kaszy, garncarstwem i ogrodnictwem. W mieście istnieje wspaniały kościół katolicki z licznymi pomnikami i grobami Tęczyńskich. Garbarnie i młyny.

Annopol. Osada nad rz. Korczukiem, 2000 m. Powstała w XVI w., jest ważnym punktem handlu zbożem, spławianem Wisłą. Huta szklana, browar

i smolarnia. Okolica znana jest z wy-
dajności dobrego rzepaku.

Modliborzyce. Osada nad rz. Sanną,
2300 m. Ze wsi w r. 1642 na miasto
zamieniona. Ludność trudni się rolnic-
twem, tkactwem i szewctwem.

Urzędów. Osada nad rz. Urzędówką,
4,600 m. Z dawnego targowiska prze-
mianowana na miasto w r. 1405, szybko
wzrastało; w XVI w. obwiedziona było
murem, lecz wojny szwedzkie przywio-
dły miasto do upadku. Ludność trudni
się warzywnictwem, a szczególnie upraw-
wą ogórków na wielką skalę, oraz tkac-
twem i garncarstwem; 2 piece wapienne.

Z Urzędowa pochodzą uczeni polscy:
Marcin z Urzędowa lekarz, Jan z Urzę-
dowa prof. Akademji Krakowskiej, Jan
Michałowicz rzeźbiarz (uczeń Wita-Stwo-
sza i inni).

Zaklików. Osada nad rz. Sanną, 4000
m. Założona w XIV w. pozostawała
własnością prywatną, duże gospodar-
stwo rybne. Ludność trudni się kamie-
niarstwem, mularstwem, ogrodnictwem
i tkactwem. Młyn turbinowy, cegielnia,

piec wapienny, fabryka żelazna i wyrób gontów.†

Potoczek, Stojeszyn, wielkie gospodarstwa rybne.

Zakrzówek, cukrownia.

Powiat Biłgorajski.

Biłgoraj. Miasto nad rz. Ładą, 9000 m. Założone około r. 1570 na gruntach piaszczystych, nie zaznało pomyślności. Ludność oddawna trudni się wyrobem sit i przetaków: około 3000 kobiet pracuje w tym zawodzie, produkując rocznie towaru na sumę około 150,000 rb. Obecnie jednak przemysł ten chyli się do upadku.

Józefów. Osada nad rz. Nepryszką, 1000 m. Ze wsi pobudowanej na pokładach białego piaskowca, w r. 1725 zamieniona na miasto. Ludność trudni się drobnym przemysłem. Są tu łomy kamienia ciosowego.

Krzyszów. Osada nad Sanem, 2000 m. Wieś na miasto w r. 1640 zamieniona, prowadzi znaczny handel zbożem; wiele ogrodów sprzyja rozwojowi sadownic-

twa, a szczególnie hodowane są śliwki i orzechy włoskie.

Tarnogród. Osada, 6000 m., założona w r. 1567 przez Stanisława Tarnowskiego, pamiętna konfederacją Tarnogrodzką przeciw Sasom. Ludność zajmuje się rolnictwem i płóciennictwem.

Senderki, fabryka kamieni młyńskich.

Gubernja Siedlecka.

Podzielona na 9 powiatów: Siedlecki, Węgrowski, Garwoliński, Łukowski, Radzyński, Włodawski, Bialski, Konstantynowski i Sokołowski, zajmuje ogółem przestrzeni 12,184 w. □ i posiada 930,000 mieszkańców. Grunty w większej części gubernji niezłe, sieją głównie zboża jare i sadzą kartofle. Część wschodnia, zwana Podlasiem, leży w szerokich dolinach i ma grunty błotniste; w stronie północnej posiada liczne torfowiska, a na samym krańcu północnym—obszerne i żyzne łąki, sprzyjające hodowli koni i bydła, znaczną jest również hodowla trzody. Duże gospodarstwa postępowe. Lasy zajmują piątą

część przestrzeni. Przemysł tu słabo rozwinięty, różnych fabryk jest w gubernji około 1800. Gub. Siedlecką przetrzyną kilka kolei żelaznych, mianowicie: Nadwiślańska, Warszawsko-Terespolska; z Lublina do Łukowa, z Iwanogrodu do Łukowa, z Włodawy do Chełma, z Małkini do Siedlec i z Siedlec do Bołogoje (stacji dr. żel. z Petersburga do Moskwy).

Powiat Siedlecki.

Siedlce. Miasto gubernjalne i pow. 25,000 m. liczące. Ze wsi w r. 1547 na miasto przemianowane, gdy zostało własnością hetmanowej Aleksandry Ogińskiej, cieszyło się rozkwitem. Po zbudowaniu kolei zaczęło szybko wzrastać. Miasto posiada gimnazjum męskie i żeńskie, szpital, przytułek dla starców, Towarzystwa: kredytowe ziemskie, rolnicze, dobroczynności i wzajemnego kredytu, oraz fabryki: narzędzi rolniczych, 2 drukarnie, 2 mydlarnie, wyrób świec, dystylarnię, gorzelnię i 2 browary.

Mokobody. Osada nad rz. Liwcem,

1600 m. Starożytną osadę królewską w r. 1469 zamieniono na miasto. W kościele parafjalnym istnieje cudowny obraz Matki Boskiej. Ludność rolnicza; 2 młyny wodne.

Mordy. Osada 3600 m. Ze wsi w r. 1488 na miasto zamieniona. W w. XVI odbywały się tu synody protestanckie. Dawny zamek przerobiono na pałac obecnego właściciela. Ludność trudni się rolnictwem i handlem.

Iganie, blisko Siedlec, pamiętne bitwą Skrzyneckiego z wojskiem rosyjskim 10 kwietnia 1831 r.

Powiat Bialski.

Biała (zw. Radziwiłłowska). Miasto pow. nad rz. Krzną, 16,000 m. Założone około r. 1480, było niegdyś otoczone wałami i rowami, oraz posiadało zamek obronny, zburzony w r. 1706 przez Szwedów, została tylko wysoka wieża. W r. 1628 jeden z Radziwiłłów założył tu akademję. Obecnie ludność trudni się rolnictwem, handlem, garbarstwem i innymi rzemiosłami. W mieście istnieje-

ją: kościół parafjalny z r. 1520, gimnazjum i seminarjum nauczycielskie, szpital i przytułek dla starców. W Białej zmarł znany w historii Radziwiłł „panie kochanku” w r. 1790; urodził się tu historyk Juljan Bartoszewicz, a J. Ign. Kraszewski uczęszczał tu do szkół.

Terespol. Miasto nad Bugiem, w okolicy błotnistej, 6000 m. Ze wsi w r. 1697 zamienione na miasto, było siedliskiem wielu Niemców. Obecnie ludność trudni się handlem drobnym i chodzi na roboty do poblizkiego Brześcia. Młyn parowy.

Kodeń. Osada nad Bugiem, 4000 m., trudniących się tkactwem, sukiennictwem, garbarstwem i szewctwem; browar, młyn wodny. Na wzgórzu istniał zamek fundacji Sapiehów, obecnie na pałac przerobiony. W miejscowym kościele były dawniej cudami słynące obrazy: Matki Boskiej i Św. Anny, przeniesione jeden do Częstochowy, a drugi do kościoła we wsi Kadzidło. Browar, młyn wodny, garbarnia.

Łomazy. Osada nad rz. Żelawą, 4500 m. Zamożną wieś z XV w. zamieniono

na miasto w r. 1568. Wzrastać zaczęła dopiero obecnie po zbudowaniu kolei. Ludność trudni się rolnictwem i rzemiosłami. Garbarnia, 2 olejarnie, młyn i cegielnia.

Piszczac. Osada nad rz. Piszczanką. 3500 m. W czasie wojen szwedzkich podupadła, obecnie ludność trudni się ogrodnictwem i bednarstwem.

Koroszczyń, duże gospodarstwo wzorowe, hodowla rasowego inwentarza.

Rossosz. Osada nad źródłem rz. Żelawy, 2600 m. Istnieje od XVI w. Ludność rolnicza.

Sławatycze. Osada nad Bugiem, 3000 m., trudniących się handlem i rzemiosłami (wielu czapników). Powstała w XV w. W okolicy dawniej było tu wielu Niemców sprowadzonych przez Radziwiłła. 3 garbarnie, browar, młyn wodny, olejarnia i cegielnia.

Powiat Garwoliński.

Garwolin. Miasto pow. nad rz. Wilgą, 5600 m. Założone w r. 1423, w XVI w. cieszyło się rozwojem przemysłu i sły-

nęło z wyrobu piwa. Po wojnach szwedzkich zupełnie zubożało i wyludniło się na długi czas. Obecnie dopiero podnosić się zaczęło, mając kolej w pobliżu.

Żelechów. Miasto nad rz. Wilgą, 7000 m. Starożytna osada Ciołków; ludność trudni się handlem, rolnictwem i rzemiosłami. Posiada kościół parafjalny z r. 1691, kaplicę z cudami słynącym obrazem Św. Stanisława. Gorzelnia i browar.

Łaskarzew. Osada nad rz. Pronik, 2800 m., trudniących się rolnictwem. Powstała w XV w. była niegdyś ludnym miastem.

Maciejowice. Osada nad rz. Okrzejką, 2600 m. W r. 1507 ze wsi na miasto zamieniona. W murach istniejącego tu zamku mieściła się w r. 1835 szkoła rolnicza dla parobków, założona przez Zamojskiego Stanisława. Szpital, przytułek dla starców i szkoła początkowa. Pod miasteczkiem w pamiętnej bitwie w r. 1794 wzięty był do niewoli przez wojska rosyjskie ranny Tadeusz Kościuszko.

Osieck. Osada 1500 m. licząca, powstała w czasach przedhistorycznych; posiadała dworek myśliwski książąt mazowieckich, z których Konrad tu zakończył życie w r. 1503. Miastem została w r. 1558. Częsty pobyt królów podtrzymywał dobrobyt ludności. Miasto było ludne i zamożne, posiadało licznych rzemieślników, płatnerzy, nożowników, warsztaty igieł i t. p. Posiada kościół parafjalny z r. 1566. Obecnie ludność trudni się rolnictwem i handlem.

Parysów. Osada, 2600 m., pośród stawów. Założona w r. 1523, nie mogła się rozwinąć i dopiero budowa kolei na ożywienie wpłynęła. Ludność rolnicza.

Stężycza. Osada nad Wisłą, 2000 m. Dawne targowisko, było później stolicą powiatu, posiadało zamek, lecz wojny szwedzkie i wylewy Wisły zrujnowały miasto. Tutaj ogłoszono Henryka Walezjusza za pozbawionego tronu polskiego.

Ryki, os. 2500 m., duże gospodarstwo rybne, gorzelnia, browar, tartak, kilka młynów.

Sobieszyn, duże gospodarstwo wzorowe. Niższa szkoła rolnicza. Stacja doświadczalna rolnicza, 3 młyny wodne.

Czechy, Trąbki, wielkie znane huty szklane Hordliczków, szlifiernia kryształów.

Powiat Konstantynowski.

Konstantynów. Osada, 2500 m. Nazywała się dawniej Kozierady. Ze wsi w r. 1774 na miasto przemianowana, pozostała dotąd ubogą miejsciną. W dobrach Konstantynowskich jest duże gospodarstwo rolne i leśne, wielka owczarnia, gorzelnia, młyn parowy, browar, cegielnia; pokłady wapna i torfu.

Janów (Podlaski). Osada nad rzeką Krzywką, 5000 m. W niej mieści się zarząd powiatu Konstantynowskiego. Powstała w r. 1465, stanowiła rezydencję biskupów łuckich, posiadających tu zamek. Od r. 1818 do 1866 istniała tu katedra biskupia. Obecnie jest najludniejszą i najzamożniejszą z osad w gubernji. W osadzie jest kościół parafjalny, w którego podziemiach spoczywają

zwłoki historyka polskiego ks. biskupa Adama Naruszewicza. W dawnym zamku mieści się obecnie zarząd rządowego stada koni rasowych, których stajnie znajdują się w sąsiedniej wsi **Wygoda**.

Łosice. Osada nad rz. Tuczną, 3500 m. Jako miasto istniało już w XIII w., nie cieszyło się jednak dobrobytem. Zniszczone było przez Szwedów. Obecnie ludność trudni się rolnictwem i handlem. W osadzie jest ubogi kościółek z r. 1511.

Sarnaki. Osada nad rz. Sarną, 1800 m. Powstała w XV w., zniszczona była przez wojska Napoleona w r. 1813.

Rudka, pokłady białej gliny.

Klimczyce, dość duża przystań na Bugu.

Powiat Łukowski.

Łuków. Miasto pow. nad rz. Krzną, 11000 m. Jeden z Piastów zbudował tu zamek w XI w., a w r. 1264 Bolesław Wstydlivy pod miastem pobił na głowę Jadźwingów. Za czasów Zygmunto-wskich zaczęło wzrastać. Pożary, wojny

szwedzkie i najścia Kozaków za Jana Kazimierza zniszczyły miasto. Zygmunt August jadąc na Litwę zatrzymywał się tutaj. Dopiero w drugiej połowie zeszłego wieku zaczęło się rozwijać. Były tu dawniej (w. XVIII i XIX) słynne szkoły pijarskie, w których kształcili się: Bolesław Trentowski, filozof i ks. Kluk, botanik. Szpital, garbarnia, fabryka mydła i olejarnia.

Adamów. Osada licząca 1500 m. Nie wiadomo kiedy powstała. Ludność rolnicza.

Kock. Osada nad Wieprzem, 5000 m. Ze wsi biskupiej na miasto w r. 1437 przemianowana, posiadała zamek i cenną bibliotekę, przez Szwedów zrabowana. Ludność trudni się rolnictwem i białoskórnictwem. W osadzie jest kościół parafjalny w stylu włoskim; 2 młyny wodne, fabryka mydła i fabryka octu. W dobrach Kockich duże gospodarstwo rybne. Za miastem istnieje mogiła w kształcie kopca, kryjąca zwłoki Berka Joselowicza, pułkownika Napoleońskiego, rozsiekanego przez Austryaków w r. 1809.

Łysobyki. Osada nad Wieprzem, 1000 m., wśród wzgórz lesistych. Istniejąca od XIII w. wioska, mianowana była miastem w r. 1498; w XVII w. był tu zbór kalwiński. Obecnie ludność trudni się rolnictwem, garncarstwem i splawem na rzece.

Serokomla. Osada nad rz. Czarną, 1000 m. Miasto założone było w r. 1539. Ludność trudni się wyrobem płótna i rolnictwem.

Stoczek. Osada nad rz. Stoczek, wpadającą do Świdra, 1800 m. W XVII w. miasto zwane Sewastjanowem przybrało później obecną nazwę. Odbywają się tu głośnie w okolicy jarmarki na zboże, bydło i trzodę chlewną.

Okrzeja, wieś nad Okrzejką, w XV w. była już miastem, należała do rodziny Lelewelów. W Woli Okrzejskiej urodził się znakomity pisarz Henryk Sienkiewicz.

Powiat Radzyński.

Radzyń. Miasto pow. nad rz. Białką, 5000 m. Wieś w r. 1468 obdarzona

przywilejem miejskim, posiada piękny pałac prywatny, fabrykę narzędzi rolniczych i młyn parowy. Ludność przeważnie rolnicza; znaczny handel mąką.

Międzyrzec. Miasto nad rz. Krzną, 15,000 m. Powstało w r. 1390, w XVII w. była najludniejszym miastem na Podlasiu. Ludność chrześcijańska uprawia rolę, a Żydzi prowadzą znaczny handel i trudnią się obróbką szczeciny, wysyłanej do Lipska, czyniąc obrotu rocznie około 100,000 rb. W osadzie istnieją fabryki: wyrobów miedzianych, obsadek i piór, gilz, tartak parowy, 8 garbarni, 30 sortowni szczeciny, fabryka zapalek i fabryka przepalania kości. W 17 w. był tu proboszczem słynny matematyk Jan Zbrożek, a w 19 w. ks. Grzegorz Piramowicz, słynny pedagog.

Wohyń. Osada nad rz. Piwonią, 3600 m. Dawna wieś zamieniona na miasto w r. 1590 pozostaje dotąd ubogą osadą rolniczą.

Siemień, nad wielkim stawem utworzonym przez rz. Tyśmienicę. Znaczne rybołówstwo.

Powiat Sokołowski.

Sokołów. Miasto pow. nad źródłem rz. Cetyni, 9000 m. Założone w XIV w., oddawna żyje przemysłem. Osiedlili się tu tkacze, wyrabiający płótno, kobierce, chustki jedwabne, pasy i t. p., oraz szewcy i kuźnierze, wyrabiający kozuchy, których razem liczą przeszło 700. Fabryka świec, 2 olejarnie, 6 garbarni, cegielnia i kilka wiatraków.

W bliskości Sokołowa jest cukrownia Elżbietów.

Kossów. Osada nad rz. Chudziną, 2500 m. Ze wsi w r. 1778 na miasto przemianowana, z braku gruntów własnych utrzymać się nie mogła i dopiero przeprowadzenie kolei polepszyło byt mieszkańców. W bliskości pokłady wapna, marglu i torfu.

Sterdyń. Osada nad rz. Buczynką, 1200 m. Przeszłość nieznana. Obecnie duże gospodarstwo wzorowe, hodowla bydła.

Kupiętyn — znaczna hodowla owiec.

Drohiczyn, os. nad Bugiem, dawna stolica Jadźwingów, później należała do

Zakonu Braci Dobrzyńskich. W XIII w. zagarnął ją Mendog ks. litewski.

Powiat Węgrowski.

Węgrów. Miasto pow. nad Liwcem, na granicy Podlasia i Mazowsza, 9000 m. Dawne targowisko, otrzymało w XV w. przywilej miejski i zostało ogniskiem propagandy kalwinizmu. 12 garbarni, 3 młyny wodne, młyn amerykański, 2 fabryki dzwonów, 2 cegielnie, fabryka mydła, olejarnia i miodosytnia. Zasługuje na uwagę stojąca w rynku kamienica „gdańska”, niegdyś do kupców gdańskich należąca. W niej chwilowo mieszkali: Stanisław August w r. 1793 i Napoleon I w r. 1813.

Liw. Osada nad Liwcem, 1000 m. Wokół zamku zbudowana osada, została miastem w r. 1350, ciesząc się dobrobytem w XVI w. Szczególnie rozwinięte tu było piwowarstwo. Ruiny zamku; słynny poeta biskup Jan Paweł Woronicz był tu proboszczem. Duży młyn wodny.

Miedzna. Osada nad rz. Miedzianką, 1400 m. Ze wsi w r. 1531 zamieniona na miasto doszła do pewnej pomyślności, a nawet posiadała zamek. Po wojnach szwedzkich pozostaje lichą osadą, posiada skromny kościółek z cudownym obrazem Matki Boskiej. Znaczne rybołówstwo.

W okolicy kolonie czeskie.

Stara Wieś, Łochów, znaczne gospodarstwa i duże lasy.

Powiat Włodawski.

Włodawa. Miasto pow. nad Bugiem, 10,000 m., stacja dr. żel. Brzesko-Chełmskiej. Powstało w XV w.; pamiętne wycięciem kilku tysięcy Żydów w r. 1648 przez kozaków Chmielnickiego. Obecnie miasto prowadzi znaczny handel i cieszy się dobrobytem. Dawniej służyło z jarmarków na konie, bydło i owce. Garbarnia, 2 olejarnie i 3 młyny wodne.

Parczew. Miasto nad rz. Piwonią, w okolicy jezior i błot, 8000 m. Stacja kolei z Łukowa do Lublina. Bardzo sta-

rożytne, gościło w swych murach wielu królów polskich, a wspomniane w historii już w r. 1235. W XVI w. było za-
możne, jako miejsce zjazdów szlachty
i sejmów polsko-litewskich, oraz siedli-
sko rzemieślników. W XVI i XVII w.
wskutek klęsk krajowych podupadło.
3 browary i fabryka mydła.

Horodyszczce. Osada w bagnistej okoli-
cy, 1000 m., bardzo starożytna, lecz na
uboczu położona, rozwinąć się nie może.
Ludność trudni się rolnictwem.

Orchówek. Osada nad Bugiem, 800 m.,
w pobliżu dużego jeziora. Powstała
w XVI w. niczem od wsi się nie różni.

Ostrów. Osada nad Tyśmienicą, 7000
m. Wieś obdarzona przywilejem miej-
skim w r. 1548, w XVI w. cieszyła się
dobrobytem. Ludność uprawia rolę
i trudni się rzemiosłami. Browar, gar-
barnia.

Wisznice. Osada nad Żelawą, 2000 m.
W XVI w. została miastem, lecz po po-
żarze dźwignąć się nie może. Na cmen-
tarzu spoczywają zwłoki matki J. Ig.
Kraszewskiego.

Różanka, 1000 m. Liczne i duże sady.

Hańsk, wielkie gospodarstwo, sadownictwo, huta szklana, fabryka serów; w bliskości pokłady torfu.

Gubernja Płocka.

Podzielona na 7 powiatów: Płocki, Przasnyski, Rypiński, Sierpecki, Ciechanowski, Lipnowski i Mławski, zajmuje obszaru 8,248 w. □ i liczy ludności 850,000 przedstawia po większej części równinę. Przestrzeń leśna zajmuje 15°/_o ogólnej przestrzeni gruntów. Z braku sieci kolejowej przemysł fabryczny rozwinać się w gubernji nie może, to też ludność przeważnie żyje z rolnictwa i chowu bydła; w kilku miejscowościach trudni się drobnym przemysłem, oraz ogrodnictwem; przeszło 1000 zakładów w tem 7 znacznych cukrowni. Grunt wogóle jest urodzajny, gliniasty. W gubernji znajduje się kilkanaście znacznych jezior, szczególnie w powiatach Lipnowskim i Rypińskim, z których Urszulewskie, Skrwilno i Żałe są największe, zawierają bowiem przeszło 540 mor-

gów każde; Ostrowite obejmuje 330 morgów, inne są cokolwiek mniejsze.

Powiat Płocki.

Płock. Miasto gubernialne i pow., dawna stolica Mazowsza w malowniczym położeniu, na wysokim brzegu Wisły, ludności 20,000. Znane już w epoce przeddziejowej jako warownia. Mieczysław I wystawił tu pierwszy w Polsce kościół drewniany w r. 965. Za panowania Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego Płock był ich stolicą. Wielokrotnie niszczone, miasto zawsze się podnosiło i rozkwitało dobrobytem, a w XV w. uchodziło za najzamożniejsze po Krakowie. W XVII w. podupadło. Posiada starożytną katedrę z grobami książąt mazowieckich, Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego, kościół parafjalny, kościół po-reformacki i kaplicę, pozostałe z 11 niegdyś istniejących kościołów; sąd okręgowy, izba skarbowa, oddział Banku państwa. Miasto ma teatr, gimnazjum męskie i żeńskie, seminarjum duchowne, szkołę

prywatną 8 klasową, Towarzystwa: rolnicze, dobroczynności, kredytowe ziemskie i miejskie, pożyczkowe, lekarskie, wioślarskie, wzajemnego kredytu. Most łyżwowy przez Wisłę. Miasto otoczone alejami posiada dużo ogrodów i sadów. Przemysł słabo rozwinięty, browar, młyn parowy. Nad Wisłą śpichrze zbożowe i przystań do ładowania zboża.

Wyszogród. Miasto nad Wisłą, 4500 m. Odwieczne grodzisko z zamkiem, wzniesionym przez Konrada Mazowieckiego, zostawszy miastem świetnie się rozwijało, dopóki Warszawa nie zajęła pierwszego miejsca. W XVII w. były tu piękne ogrody i winnice, oraz znaczna liczba sukienników; i dziś istnieją tu liczne kolonje niemieckie uprawiające sadownictwo. W mieście jest kościół parafjalny z XII w., przebudowany w r. 1675, przystań dla statków, Towarzystwo kredytowe, młyn wodny, 2 olejarnie, cegielnia i fabryka octu.

Bielsk. Osada w bezwodnej i bezleśnej okolicy położona, mianowana miastem w r. 1424, rozwinąć się nie może, znisz-

czona przez Szwedów i zarazę morową. Ludności 2000 przeważnie rolniczej.

Bodzanowo. Osada nad rz. Mołtawą, 1200 m. Założone w r. 1351 miasto w okolicy błotnistej jest ubogą miejsciną. Posiada kościół z XIV w. Znaczna fabryka masła.

Drobin. Osada w malowniczej okolicy położona, 2800 m. Niewiadomo kiedy powstała, ale są ślady, że była niegdyś miastem zamożnym. Ludność uprawia bardzo urodzajną ziemię i to byt jej podtrzymuje. W osadzie jest kościół z wieloma pięknymi nagrobkami; 4 młyny i farbiarnia, wyrób masła na większą skalę, liczne ogrody owocowe.

W powiecie Płockim są 2 cukrownie: Borowiczki i Mała Wieś.

Powiat Przasnyski.

Przasnysz. Miasto pow. nad rz. Wę-gierką, w żyznej okolicy, 10,000 m. Założone w XIII w. posiadało dwór książęcy. W XV w. handel i przemysł rozwijały się pomyślnie, a ludności liczone 14,000. Obecnie posiada zdolnych rze-

mieślników i prowadzi obszerny handel. Szpital, szkoła rzemieślnicza, fabryka cykorji 2 browary i 2 mydlarnie.

Chorzela. Osada nad rz. Orzycyn, 4000 m. Miasto założone w r. 1542 do czasów wojen szwedzkich, a potem Napoleońskich cieszyło się rozkwitem. Obecnie ludność uprawia rolę i żyje przemylem pruskim, korzystając z bliskości granicy. W osadzie jest kościół fundowany przez królowę Bonę. Znaczne jarmarki na konie i woły.

Janów. Osada nad rz. Oszyc, 2200 m. Starożytne miasto, niszczone pożarami, niedawno z upadku dźwigać się zaczęło. Ludność uprawia rolę i zajmuje się tkactwem oraz handlem. Komora celna.

Chojnowo, stacja rolnicza doświadczalna, duże gospodarstwo wzorowe.

Rostkowo—miejsce urodzenia św. Stanisława Kostki. Pokłady marglu wapiennego.

W powiecie Przasnyskim wiele wsi zajmuje drobna szlachta zagrodowa. W części wschodniej powiatu mieszkają Kurpie.

Powiat Rypiński.

Rypin. Miasto pow. na wzgórzu wśród bagien położone, 6000 m. Wymieniane już w r. 1155 jako posiadające zamek z XIII w.; osiedli tu Miechowici (Bożgrobcy) za Bolesława Kędzierzawego. W XV w. obwiedzione było murem. Wraz z Ziemią Dobrzyńską Rypin dostał się Krzyżakom, którzy w r. 1409 zniszczyli miasto, dopiero w XIX w. zaczęło się rozwijać. Posiada Towarzystwo wzajemnego kredytu i dom handlowo-rolniczy.

Skrwilno nad jeziorem t. n., pałac z pięknym parkiem; wielkie gospodarstwo wzorowe; tartak, młyn parowy, olejarnia, gorzelnia. W bliskości starożytne grodzisko z wykopaliskami.

Żałe nad jez. t. n. znaczne rybołówstwo (sielawy) w jeziorze.

Radziki nad Drwęcą, pokłady wapienia i torfu. Zwaliska zamku z XV w.

Dobrzyń nad Drwęcą. Osada nad rz. Drwęcą, 4500 m. Dawne przedmieście Golubia wyniesiono do godności miasta w r. 1789; prowadzi znaczny handel

i jest siedliskiem wielu rzemieślników.
3 garbarnie.

Tomkowo, wśród lasu — rybołówstwo,
uprawa chmielu, gorzelnia.

Ostrowite, cukrownia, nad jez. t. n.

Powiat Sierpecki.

Sierpc. Miasto pow. nad rz. Sierpie-
nicą, 9000 m. Warowna osada już w r.
1155 mianowana była miastem bisku-
piem, w którym zakwitł w XV w. prze-
mysł sukienniczy. Kościół parafjalny
pochodzi z XI w., dom przytułku, 2 fa-
bryki kafli, 3 fabryki octu, 5 olejarni,
2 browary i 3 garbarnie. Handel zbo-
żem jest tu bardzo rozwinięty.

Biezuń. Osada nad rz. Wkrą, 3000 m.
Miastem zostało w XIV w.; było ono ob-
warowane, kwitło też handlem i przemy-
słem, co pozwalało je zaliczać do miast
pierwszorzędnych. Upadło po wojnie
szwedzkiej. Ludność trudni się rolnic-
twem, szewctwem i krawiectwem. Nie-
gdyś osada ta słynęła z wielkiej ilości
ryb i raków.

Raciaż. Osada nad rz. Raciażnicą, 5000 m. W r. 1250 już była miastem i posiadała zamek. Tu odbywały się sejmiki. 8 garbarni, 4 olejarnie, 4 młyny wodne, 2 browary i Towarzystwo kredytowe drobnych przemysłowców.

Zuromin. Osada w okolicy błotnistej, 3000 m. Z wioski w r. 1765 przemianowana na miasto. Ludność rolnicza. Garbarnia, 2 olejarnie i browar.

Powiat Ciechanowski.

Ciechanów. Miasto pow. nad rz. Łydynią i Sonią, stacja kolei Nadwiślańskich, 11,000 m. W r. 1065 wspomiane już jako miasto, zniszczone było przez Szwedów, jednakże w XVII w. stało u szczytu pomyślności. Dopiero zaraza morowa w r. 1716 wyludniła miasto do ostatniej duszy. Później znowu zaczęło się podnosić. Ruiny dawnego zamku, w którym mieszkała królowa Bona, szkoła 4 klasowa żeńska, cukrownia, 2 browary, 2 garbarnie, 2 cegielnie i młyn parowy. Wielki śpichrz zbożowy. Ludność zajmuje się handlem

zboża, rzemiosłami i rolnictwem. Jarmarki na konie, które tutaj są wybórowe.

Chruszczewo, znaczna rolnicza stacja doświadczalna.

Krasne, wielkie gospodarstwo wzorowe, znaczna hodowla koni i owiec, młyn amerykański.

Strzegowo nad rz. Działdówką. Huta szklana, młyn, tartak, cegielnia, fabryka żelaza.

Krasiniec, Izabelin. Cukrownie.

Opinogóra, własność hr. Krasińskich. Tu są pochowane zwłoki poety Zygmunta Krasińskiego.

Powiat Lipnowski.

Lipno. Miasto pow. w nizinie nad rz. Mienią położone, 7000 m. Gród przedhistoryczny został miastem w r. 1349, w którym odbywały się zjazdy i sejmiki. Okolica lesista posiada glebę urodzajną. Ludność trudni się handlem, rzemiosłami i rolnictwem. Miasto posiada starożytny kościół, szpital, fabrykę octu, 5 garbarni, browar, olejarnię i 2 mydlarnie.

Dobrzyń nad Wisłą. Bardzo dawne miasto, 3000 m. Już w XI w. istniał tu zamek obronny, zajęty przez Krzyżaków w r. 1223, którzy trzymali go, tak jak całą ziemię Dobrzyńską, w swej władzy przez dwa stulecia. W r. 1466 przyłączone do Korony, wznieść się nie mogło z powodu bezustannych napadów. Cegielnia i browar. W r. 1860 znaleziono pod miastem pokłady węgla brunatnego, lecz nie są eksploatowane.

Bobrowniki. Osada nad Wisłą, 1700 m. Krzyżacy wystawili tu zamek obronny i pustoszyli okolicę. Została miastem w r. 1403, słynęła niegdyś z połowu bobrów. Obecnie ludność uboga. Ruiny dawnego zamku.

Kikoł. Osada nad jez. Kikoł, 650 m. Założona w r. 1791. Duże gospodarstwo wzorowe i piękny pałac z XVIII w.

Skempe. Osada pomiędzy jeziorami, 2000 m. licząca. Dawna wieś w r. 1445 do godności miasta wyniesiona. Ludność trudni się rolnictwem, a część utrzymania czerpie z pątników przybywających do kościoła w Wymyślinie, posiadającego cudami słynącą statuetę

Matki Boskiej. Towarzystwo kredytowe, seminarjum nauczycielskie, 2 garbarnie i fabryka odlewów żelaznych. Mieszkał tu poeta Gustaw Zieliński.

Chełmica — cukrownia i tartak.

Brzeźno, hamernia, wypalanie wapna.

Powiat Mławski.

Mława. Miasto pow. przy kolei Nadwiślańskiej, nad rz. Mławką na granicy Pruskiej, 14,000 m. Założone w r. 1429, miasto szybko wzrastało i obecnie należy do bardzo ruchliwych, wiodących znaczny handel. W mieście istnieje ratusz z r. 1545, oraz szpital, ochrona, szkoła realna, 4 garbarnie, 11 młynów, fabryka krochmalu, browar, fabryka octu, fabryka terpentyny, 3 olejarnie, 2 fabryki mydła, śpichrze zbożowe. Znaczny handel zbożem.

Kuczbork. Osada nad rz. Przylepnicą, 1300 m. Starożytna osada na miasto w r. 1384 zamieniona, położona na krańcu błot rozległych, rozwinać się nie mogła. Pokłady wapienia i torfu.

Radzanów. Osada nad rz. Wkrą, 1400 m.

Założona w r. 1430 posiadała niegdyś liczne warsztaty sukiennicze. Ludność trudni się rolnictwem. 7 młynów, 3 wiatraki i 3 olejarnie. Fabryka żelaza.

Radzimowice — pokłady kamienia wapiennego i torfu, gorzelnia młyn i tartak.

Szreńsk. Osada nad rz. Mławką, 3000 m. Znana już w XII w., posiadała zamek i rozwijała się dość pomyślnie. Podupadła dla braku dróg dojazdowych. Ludność trudni się rolnictwem; 3 młyny.

Zieluń. Osada nad rz. Wkrą, 1200 m. Urząd celny. Targi na zboże i bydło.

W powiecie Mławskim znajdują się bagniste przestrzenie zw. Niemyje, pozostałe po dawnych jeziorach.

Gubernja Łomżyńska.

Na północ od gub. Warszawskiej i Siedleckiej, zajmuje przestrzeni 8,672 w. □ i liczy 600,800 mieszkańców. Lasy zajmują 22°/_o ogólnej przestrzeni gruntów. Reszta łąki, pastwiska i pola urodzajne w pow. Łomżyńskim. Gubernja przecięta rz. Narew; część zamieszka-

na jest przez Kurpiów, lud ubogi, który niegdyś zajmował się łowiectwem i bartnictwem; obecnie trudni się drobnym przemysłem leśnym i zbieraniem bursztynu w okolicach Ostrołęki, oraz handlem nierogacizną, hodowaną obficie. Przemysł fabryczny mało się rozwija; handel w ostatnich czasach zaczął się ożywiać po zbudowaniu sieci kolejowej. Gubernja dzieli się na 7 powiatów: Łomżyński, Ostrołęcki, Kolneński, Szczuczyński, Mazowiecki, Makowski i Ostrowski. W gubernji jest kilkanaście jezior, z których Rajgrodzkie jest największe 10,000 morgów, ale tylko 3000 m. jest w Królestwie, reszta w Prusach. Tajno w pow. Szczuczyńskim (1000 morgów), Toczyłowskie w tymże powiecie (200 m.), Serafin i inne. Jeziora te są bardzo rybne. Trzęsawisk i błot jest również znaczna ilość.

Powiat Łomżyński.

Łomża. Miasto gubernjalne i pow. nad Narwią, 28,200 m. Założone w XI w., posiadało dwa zamki, połączone z so-

bą galerjami podziemnymi; zamieszkiwali w nich książęta mazowieccy. Miasto prowadziło obszerny handel miodem, woskiem, bursztynem, zbożem, drzewem, bydłem i rybami. W XVI w. zaliczało się do pierwszorzędných, miało ludwisarnię i arsenał, oraz 18 murowanych śpichlerzy, pałace i wodociągi. Wojny, pożary i powodzie zniszczyły dobrobyt miasta i dopiero niedawno dźwigać się poczęło. Posiada gimnazjum męskie i żeńskie, kilka szkół prywatnych, Towarzystwo dobroczynności, muzyczne, kredytowe miejskie, sąd okręgowy, teatr i ogród publiczny. Fabryka wyrobów miedzianych, mydlarnia, miodosytnia. W Łomży mieszkał i umarł F. Bernatowicz powieściopisarz.

Nowogród. Osada nad Narwią, w malowniczym położeniu, 3600 m. Z książęcego grodu, istniejącego od XI w. została miastem w r. 1400 i cieszyła się rozkwitem. Obecnie jest ubogą osadą. Garbarnia, mydlarnia, cegielnia. Naokoło lasy, zajmujące przeszło 30,000 m.

Drozdowo nad Narwią, duże gospodar-

stwo w dobrej ziemi i z pięknymi łąkami. Słynny browar.

Śniadowo. Osada 1500 mieszkańców licząca. Założona w r. 1405, była niegdyś w posiadaniu Jezuitów. Ludność trudni się rolnictwem.

Wizna. Osada nad Narwią, 3000 m. Miała gród już w r. 1170, miastem została w XIV w. W zamku tutejszym, z którego są zaledwie ślady, przebywali często królowie i ich rodziny. Napady Prusaków, Litwinów, Jadźwingów, a następnie Krzyżaków i Szwedów zniszczyły miasto. Ludność trudni się rolnictwem.

Czerwony Bór — ogromne leśnictwo, obejmujące 11 tysięcy morgów. Stacja kolejowa.

Zambrów. Osada nad rz. Jabłonką, 4800 m. Dawne targowisko, po zamianie w XIV w. na miasto, słynęło z wyrobu piwa. Obecnie liczy wielu rzemieślników i prowadzi znaczny handel drobny. 2 młyny parowe i młyn wodny.

Boguszyce — pokłady wapienia.

Powiat Ostrołęcki.

Ostrołęka. Miasto pow. nad Narwią, wśród okolicy lesistej i piaszczystej, 10,000 m. Dawna wieś w r. 1427 została zamożnem miastem, walki jednak Kurpiów w r. 1702 ze Szwedami doprowadziły je do upadku, z którego powstać zaczęło po zbudowaniu kolei, jednej do Łap, drugiej do Małkini, trzeciej do Tłuszcza. Istnieje tu od dość dawna fabryka wyrobów z bursztynu, znajduwanego w okolicy. 2 fabryki kafli, 2 dystylarnie, miodosytnia i kilka innych zakładów przemysłowych.

Czerwin. Uboga osada liczy około 1000 m., trudniących się rolnictwem.

Goworowo. Osada nad rz. Órz, ludności około 1500, zajmującej się uprawą roli.

Myszyniec. Osada nad rz. Rożogą, wśród Myszynieckiej puszczy, 3000 m. Zawiązkiem osady była kaplica misyjna w r. 1654 przez jezuitów w puszczy wystawiona.

W północnej części powiatu Ostrołęckiego są obszerne lasy zw. Puszczą

Myszyniecką z przerwami bagnistemi i piaszczystemi. Tu mieszkają Kurpie, od wieków mieszkańcy puszczy, byli zupełnie niezależni, zajmowali się myśliwstwem, rybołówstwem, bartnictwem, pędzeniem smoly i wydobywaniem bursztynu. Kurpianki wyrabiają piękne płótna i płócienka na ubrania. Południową część powiatu jest zamieszкана przez Mazurów.

Powiat Kolneński.

Kolno. Miasto pow. nad Łabną, 6000 m. Istniało już w XIII w. lecz w innym miejscu; przeniesione w okolice błotnistą, niezbyt się rozwija, chociaż rzemiosła i handel dają dostatecznie utrzymanie ludności. W okolicy torfowiska i bagna leśne, przecięte kanałami. W bliskości jezioro **Krusko** obfite w ryby. Browar, 2 młyny.

Jedwabno. Osada bardzo starożytna, około 2000 m. Fabryka grubego sukna, browar. Ludność rolnicza trudni się i handlem.

Stawiski. Osada nad rz. Dzierzbą,

4500 m. Powstała w XV w. jako dogodny punkt handlowy. W XVII w. rozwinęło się tu sukiennictwo i kapelusznictwo. Obecnie ludność trudni się handlem i wyrobem kozuchów. Fabryka miodu i octu. Duże jarmarki.

Wincenta — komora celna.

Północna część powiatu Kolneńskiego jest nizina leśną pełną bagnisk, wody jego odprowadza do rz. Pisi kanał 18 wiorst długi.

Powiat Szczuczyński.

Szczuczyn (Mazowiecki). Miasto pow. nad rz. Wisłą, 5700 m. Założone w r. 1690 szybko wzrastało, lecz po skasowaniu szkoły pijarów i wskutek pożarów upadło. Ze szkoły tej wyszli słynni uczeni przyrodnicy: Jakób i Antoni Waga, nauczycielami zaś byli: Filozof Trentowski, poeta Witwicki i ks. Falkowski, założyciel Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych w Warszawie. Od czasu przeprowadzenia kolei zaczyna się dźwigać. W miejscowym kościele, zbudowanym przez Jana III po wyprawie

Wiedeńskiej, godne są uwagi piękne ołtarze i starożytny zegar. W mieście jest szkoła 4 klasowa, resursa, ogromny rynek. W okolicy pokłady wapna i torfu oraz piece wapienne.

Grajewo. Osada w pobliżu granicy pruskiej, 4300 m. Założona w XV w., rozwinąć się nie mogła, dopiero budowa kolei Brzesko-Grajewskiej dodatnio na jej wzrost wpłynęła. Fabryka mielenia kości, gorzelnia, garbarnia, młyn parowy, fabryka mączki kartoflanej i duża fabryka tasiemek gumowych; handel końmi.

Radziłów. Osada nad rz. Wisłą, 3000 m. Powstała w czasach przedhistorycznych, będąc grodem warownym. Młyn wodny. Ludność trudni się rolnictwem.

Rajgród. Osada nad jez. Rajgrodzkiem, 4000 m. Założona przez księcia litewskiego Trojdena w r. 1280, prowadziła znaczny handel futrami. Obecnie kwitnie tu handel wędzonymi sielawami i węgorzami, łowionymi w jeziorze Rajgrodzkim. W r. 1831 Rajgród zdobywał generał Dembiński.

Wąsosz. Osada nad rz. Wisłą, 2300 m. Z dawnej wsi książęcej przemianowana

na miasto w r. 1440, była głównym handlowym ziemi Wizkiej. Zniszczona niegdyś przez Szwedów osada żyje teraz z uprawy roli.

Osowiec (Goniądz) — forteca nad rz. Biebrzą.

Powiat Mazowiecki.

Mazowieck czyli **Wysokie-Mazowieckie**. Osada, główne miasto powiatu, nad rz. Brok położona, 5000 m. Starożytna osada zniszczona niegdyś podczas wojen szwedzkich. Hodowla i handel trzodą, 6 młynów.

Tykocin. Miasto nad Narwią, 5000 m. W dawnym grodzisku Zygmunt August w r. 1565 zbudował zamek i ulokował w nim skarbiec, bibliotekę i zbrojownię, po śmierci zwłoki tego króla rok cały spoczywały w tutejszym zamku. W r. 1661 sejm darował miasto i zamek Stefanowi Czarneckiemu, a w r. 1705 August II ustanowił tu order Orła Białego. Miasto jest dość ożywione i prowadzi znaczny handel. W mieście pomnik Stefana Czarneckiego. Dawne śpichrze

zbożowe, 4 młyny wodne, browar i z górą 300 warsztatów rzemieślniczych. W XVI w. był tu starostą Łukasz Górnicki, słynny pisarz.

Ciechanowiec. Osada nad rz. Nurzec, 2000 m.; uboga miejscina połączona ze starym Ciechanowcem, położonym po drugiej stronie rzeki, już w gub. Grodzieńskiej. Fabryka sukna pośledniejszego. Jarmarki na konie. W Ciechanowcu urodził się Krzysztof Kluk, znakomity przyrodnik polski.

Sokoły. Osada przy kolei z Łap do Ostrołęki położona, 3000 m. Powstała w XVI w., ożywiła się dopiero po zbudowaniu kolei. Ludność zajmuje się rolnictwem i handlem drobnym.

Łapy nad rz. Narwią, 2000 m., st. kolei Warsz. Petersburskiej.

W powiecie Mazowieckim jest mnóstwo drobnej szlachty, zajmującej się uprawą roli, hodowlą trzody i drobiu.

Powiat Makowski.

Maków. Miasto pow. nad rz. Orzyc, wśród piasków położone, 8000 m. Staro-

żytna osada, znana już w XI w. została miastem w r. 1421. Należała do książąt Mazowieckich. Wojny i napady nie pozwoliły rozwinąć się miastu. Fabryka mydła i świec; fabryka powrozów i tasiemek, oraz wyrobów miedzianych. Pod miastem zwracają uwagę 2 kopce, usypane na cześć zmarłych tu książąt mazowieckich: Janusza i Stanisława w latach 1524 i 1525.

Sieluń — duża wieś, niegdyś była stolicą osobnego „Księstwa Sieluńskiego” należącego do biskupów Płockich.

Szelków — wieś ze szkołą, przy której jest urządzone ładne muzeum etnograficzne.

Krasnosielc. Osada nad rz. Orzycem, 2000 m. W XVI w. została miastem, będącem własnością Krasińskich, ale położona na uboczu, nie rozwinęła się. Garbarnia, fabryka grubego sukna.

Różan. Osada nad Narwią, 3600 m. Istniała już w czasach przedhistorycznych, z zamkiem, a zamieniona na miasto w XV w. Niegdyś były tu znaczne składy soli. Obecnie ludność zajmuje

się drobnym przemysłem. Pokłady wapienia.

Łukowe, cukrownia.

Północna część powiatu ma obfitość błot, gleba mało urodzajna.

Powiat Ostrowski.

Ostrów lub Ostrowie. Miasto pow. przy odnodze kolei Nadwiślańskich położone, około 12,000 m. Powstało w r. 1410, szybko wzrastało, lecz wojny szwedzkie spowodowały upadek. Budowa kolei znowu pomyślnie wpłynęła i obecnie miasto się rozwija. W XIX w. założono tu plantacje drzew morwowych i na wielką skalę hodowlę jedwabników, ale przemysł ten upadł. W mieście istnieje słynna fabryka wody kolońskiej i browar.

Andrzejów. Osada nad rz. Broczkiem w okolicy lesistej, 2000 m. Założona w r. 1528 jako własność biskupia, rozwijała się pomyślnie. Obecnie jest lichą miejsciną, zamieszkałą przez Niemców.

Brok. Osada nad Bugiem, 3000 m. Założona w r. 1505 była ulubionem

miejscem wypoczynku biskupów płockich. Niegdyś było ludne i słynęło z wyrobu piwa. Fabryka narzędzi rolniczych i młyn wodny. Jarmarki znane są z dostawy suszonych grzybów i wybornych serów. Godne uwagi są tu ruiny dawnego zamku biskupiego.

Czyżew. Osada nad rz. Brok, 2800 m. Istniała w XVI w. jako miasto zamożne i handlowe. Obecnie ludność prowadzi znaczny handel zbożem.

Nur. Osada nad Bugiem, niegdyś stolica ziemi Nurskiej, 1500 m. Dawny gród warowny zamieniony na miasto w r. 1434; prowadziło handel zbożem, wywożonem do Gdańska. Wojny szwedzkie zniszczyły miasto. Obecnie jest ubogą osadą.

Zaręby Kościelne. Osada około 2000 m. licząca. Dość znaczne targowisko i punkt handlowy. Pokłady torfu i wapna.

Gubernja Suwalska.

W północnej stronie Król. Pols. między Wschodniemi Prusami, a rzeką Niemnem, zajmuje Pojezierza Baltyc-

kie, ogólnej przestrzeni 10,780 w. □. Ludności liczy 700,000. Zawiera 7 powiatów: Suwalski, Kalwaryjski, Marjampolski, Sejneński, Augustowski, Władysławowski i Wyłkowyski. Posiada wiele nader malowniczych okolic, lecz grunty przeważnie błotniste, usiane licznymi jeziorami (do 500). Lasy zajmują 23°/_o powierzchni. Przemysł drobny domowy jest dość rozwinięty, szczególnie włóściański; wielkiego przemysłu prawie niema, fabryk ledwo kilkanaście, handel nieco więcej ożywiony, szczególnie tem co daje gubernja: jak gęsi, kury, trzodę, ryby, jaja, grzyby. Prawie wszystko to idzie do Prus. Ziemie żyzne znajdują się tylko w powiatach: Marjampolskim, Władysławowskim, Wyłkowyskim i części powiatu Kalwaryjskiego. Część północna gubernji, zamieszкана przez Litwinów, trzeźwych i pracowitych, jest zamożniejsza od południowej, zamieszkaney przez Podlasiaków. Przez gubernję przechodzi kanał Augustowski 438 wiorst długości, który łączy z sobą wiele rzek i jezior, a ostatecznie Wisłę z Niemnem. Gubernję

przerzyna w kilku miejscach kolej Warszawsko-Petersburska i kilka jej odgałęzień.

Powiat Suwalski.

Suwałki. Miasto gubernjalne i powiatowe nad rz. Czarną Hańczą, w leśnej okolicy niedaleko jeziora Wigry położone, 25,000 m. Osada przez osiadłych w lesie Kamedułów założona, w r. 1710 na miasto przemianowana, w r. 1816 została stolicą województwa. Obecnie dość pomyślnie się rozwija. Posiada sąd okręgowy, zarząd akcyzy, resursę, ogród spacerowy, gimnazjum męskie i żeńskie, 3 szpitale, Towarzystwo kredytowe miejskie, lekarskie, rolnicze, dobroczynności, oraz kilka zakładów przemysłowych, 2 młyny wodne, 3 browary, 3 tartaki, fabrykę zapalek, octownię, mydlarnię i fabrykę wyrobów miedzianych. Jarmarki są zwykle bardzo ożywione. Miasto z powodu przewiewu jest bardzo zdrowotne.

Wigry. Osada na wyspie wśród jeziora t. n. z pięknym kościołem niegdyś ka-

medułów. Dawne miejsce polowań W. książąt Litewskich. W jeziorze poławiają się sieje.

Bakałarzew. Osada 1600 mieszkańców licząca. Założona w r. 1651. Ludność trudni się handlem.

Filipów. Osada nad rz. Rospudą, 2500 m. Założona w r. 1570, pamiętna niepomyślną bitwą, stoczoną przez hetmana Gosiewskiego w r. 1656 ze Szwedami.

Przerośl. Osada nad jez. Kościelnem, 2000 m. Powstała w XIV w., przemianowana na miasto w r. 1560, stanowiła ważny punkt handlowy na pograniczu. Obecnie zupełnie podupadła.

Wiżajny. Osada w bagnistej okolicy, licząca 2400 m. Niewiadomo kiedy powstała.

Puńsk. Osada, stacja kolei żelaznej.

Maćkowo — gorzelnia i fabryka serów.

Powiat Augustowski.

Augustów. Miasto pow. nad rz. Netta, liczy 13,000 m. Założone w r. 1561 przez króla Zygmunta Augusta w po-

bliżu jeziora Augustowskiego. Posiada szpital, magazyn solny, 2 garbarnie, tartak, 2 browary, cegielnię i miodosytnię; znaczne rybołówstwo, handel dość rozwinięty. Pod miastem przepływa kanał Augustowski. W okolicy kilkanaście jezior: Sajne, Necko, Białe, Rospuda, Orle i inne.

Lipsk. Osada nad rz. Biebrzą, 2000 m. Powstała w r. 1582 śród błot rozległych, lecz pomimo usiłowań Stefana Batorego aby wytworzyć tu port handlowy na rzece — pozostała ubogą miejsciną.

Raczki. Osada nad rz. Rospudą, 4000 m. Założona w XV w., wzniosła się dopiero w XVIII w., gdy nabył miasto Józef Pac, zabudował je, przyozdobił i wprowadził tu przemysł. Obecnie ludność trudni się handlem trzody chlewnej i różnemi rzemiosłami. Garbarnia, fabryka świec, cegielnia i browar. W pobliżu miasteczka pokładły torfu, istnieją też ruiny wspaniałego niegdyś zamku Dowspudzkiego Paców.

Sopoćkinie. Osada 2600 ludności licząca, w błotnistej kotlinie położona, niewiadomo kiedy powstała. Ludność

trudni się wyrobem kaszy. Huta szklana, tartak parowy i młyn wodny.

Łabno, w okolicy górzystej, wydobywanie kredy.

Sztabin, duża wieś nad Biebrzą, należała do hr. Karola Brzostowskiego, słynnego filantropa, który jeszcze w r. 1820 zniósł w swoich dobrach pańszczyznę, pozakładał szkoły, a umierając zapisał dobra swoje włościanom i oficjalistom swoim; posiadała dawniej wielkie piece, kuźnie, tokarnie i t. p. zakłady dziś nieistniejące.

Świack, ogrody owocowe, fabryka krochmalu; w bliskości pokłady wapna.

Powiat Kalwaryjski.

Kalwarja. Miasto pow. nad rz. Szeszupą, 10,000 m. Ze wsi przemianowana na miasto w XVIII w. Położone w bardzo dogodnym punkcie, prowadzi obszerny handel i z każdym rokiem wzrasta. Chrześcijanie trudnią się rolnictwem i ogrodnictwem. Tu urodził się sławny historyk W. A. Maciejowski.

Ludwinów. Osada nad rz. Szeszupą,

2000 m. Założona w r. 1719, stała się wkrótce ważnym punktem handlowym.

Olita. Osada nad Niemnem, 1200 m. Odłączona granicą od litewskiego miasta Olity, jest ubogą miejsciną, której ludność trudni się rolnictwem i rybołówstwem. Stacja kolei z Oran przez Suwałki do Grodna.

Simno. Osada nad jeziorem i rz. Simnianką, 2000 m. Założona w r. 1520 za Zygmunta III otrzymała przywilej miejski, po zbudowaniu kolei stale wzrasta. Ludność rolnicza.

W powiecie Kalwaryjskim niedaleko jeziora Żuwinta rozciągają się rozległe błota, zajmujące kilkanaście wiorstkwadratowych.

Powiat Marjampolski.

Marjampol. Miasto pow. nad rz. Szeszupą, 7000 m. Dawna osada w puszczy, miastem została dopiero w r. 1792 i rozwija się pomyślnie. Posiada gimnazjum, do którego uczęszcza wielu synów włościan litewskich, szpital, ogród publicz-

ny, 5 browarów, 2 fabryki wyrobów miedzianych, garbarnię i olejarnię.

Preny. Miasto niedaleko Niemna, 3000 m. Ze wsi, istniejącej od XV w., przemianowane na miasto w r. 1609, posiadało zamek zbudowany w r. 1642. Młyn wodny, piec wapienny, browar i garbarnia.

Poniemoń. Osada nad Niemnem, 2000 m. Tutaj Napoleon I podczas pochodu na Rosję w r. 1812 miał główną kwaterę.

Aleksota nad Niemnem, w pięknym położeniu u stóp wzgórza z widokiem na Kowno i dolinę Wilji, opiewana przez Adama Mickiewicza. Ożywiony punkt handlowy zbożowy.

Sapieżyski. Osada nad Niemnem, 800 m. Niegdyś istniała tu jedna z większych pogańskich świątyń litewskich, na miejscu której w r. 1530 zbudowano kościół dotąd istniejący. W r. 1825 osada została miastem. Położona w malowniczej okolicy, jest siedliskiem letników. Ludność trudni się handlem.

Pilwiszki. Osada nad rz. Szeszupą, 2500 m. Stacja kolei żel. z Kowna do

Królewca; duże jarmarki na konie i bydło.

Balwierzyski, os. nad Niemnem, 3000 m., zamożna osada zajmuje się hodowlą koni i trzody, oraz rolą.

W środkowej części pow. Marjampolskiego ciągną się rozległe błota, zw. Pale, a lasów przeszło $\frac{2}{3}$ należy do rządu.

Powiat Sejneński.

Sejny. Miasto pow. nad rz. Maryczą, 5000 m. Powstałe w XVI w. Posiada wspaniałą katedrę i seminarjum duchowne. Siedziba kapituły djecezjalnej. Na jarmarkach sprzedają wiele grzybów suszonych. Ludność trudni się ogrodnictwem, to też sady otaczają wokół miasto.

Łoździeje. Osada nad rz. Szeszupą, 4000 m. Założona w r. 1570, stanowiła gród starostwa Łoździejskiego. Ludność trudni się rolnictwem i wyrobem sieci. W osadzie jest kościół drewniany, parafjalny z r. 1570. Młyn wodny i browar.

Sereje. Osada wśród czterech jezior położona, 3000 m. Założona w r. 1526,

cieszyła się rozkwitem handlu i płóciennictwa. Obecnie ludność trudni się rybołówstwem, handlem i rzemiosłami. Browar. Jarmarki bardzo ożywione.

Liszków, os. w bardzo ładnej okolicy; ruiny dawnego zamku książąt litewskich.

Kopciowo, wieś, mieszkańcy trudnią się wyrobem drewnianych trzewików, które licznie sprzedają na targach.

Metele n. jeziorem t. n., duże rybołówstwo i handel rybami.

Powiat Władysławowski.

Władysławów. Miasto pow. nad rz. Szyrwintą, 5000 m. Założone w r. 1643, rozwija się i obecnie prowadzi znaczny handel zbożem, siemieniem lnianem, wełną, miodem, drzewem i skórami. Browar, przędzalnia wełny, przerabianie szczeciny.

Sudargi. Osada nad Niemnem, 1000 m. Starożytny gród, miastem został w r. 1724. Ludność trudni się sławem i rybołówstwem.

Szaki. Osada nad rz. Sesarką, 3000 m. Starożytna osada żmudzka, przemianowana na miasto w XV w. Ludność żyje z handlu i rolnictwa.

Błogosławieństwo, wieś nad Niemnem, w pobliżu ogromny las, w którym niegdyś były święte gaje Litwinów.

Giełgudyszki. Jest tu starannie prowadzone sadownictwo. Wyrób serów na sposób szwajcarski.

Powiat Wyłkowyski.

Wyłkowyszki. Miasto pow. nad rz. Szejmeną, 6000 m, przy kolei żelaznej z Kowna do Królewca. Osada leśna, w r. 1660 na miasto zamieniona, pomyśl nie się rozwija. Handel i rzemiosła są w rozkwicie. Fabryka szczotek, browar i fabryka wyrobów żelaznych.

Wierzbołów. Miasto przy drodze żelaznej, 3600 m. Ze wsi w r. 1593 na miasto przemianowane, zubożało po zbudowaniu kolei, ponieważ handel przeniósł się do sąsiednich Kibart, gdzie właściwie mieści się stacja kolejowa Wierzbołów i komora celna.

Kibarty. Osada nad rz. Szyrwintą, nad samą granicą Pruską, 8000 m. Niewiadomo kiedy powstała, a wzrosła po zbudowaniu kolei, kosztem sąsiedniego Wierzbołowa, któremu zabrała cały handel. Znaczna komora celna.

Wisztyniec. Osada nad jez. Wisztyniec, 4000 m. Z dawnej osady została miastem w XVI w. i pozostaje oddawna znacznym punktem handlowym, jako położona tuż przy granicy pruskiej.

Jeziro Wisztynieckie ma długości 8 wiorst, słynie z sielaw i szczupaków.

Pojeziory nad jeziorem t. n. z pięknym pałacem i parkiem.

SPIS

nazw wzmiankowanych w niniejszej Geografji.

	Str.		Str.
Adamów	204	Będków	108
Aleksandrów Łęczycki	120	Będzin	99
Aleksandrów Pogranicz- ny	68	Bialskie jez.	13
Aleksota	241	Biała g. Śiedl.	197
Amalwa jez.	13	Biała g. Piotrk.	125
Andrzejów	233	Biała rz.	192
Annopol	192	Białaczów	143
Arkadja	60	Białe jez.	13. 62
Augustów	237	Białobrzegi	128
Augustowska puszcza	15	Białogon	154
Augustowski kanał 15.	235	Białowieska puszcza	9
Baba rz.	159	Białystok	33
Babiak	76	Biebrza rz.	6
Babin	176	Biebrzańskie jez.	14
Babsk	125	Biebrzańskie błota	14
Bachorza	14	Bielany	43
Bakałarzew	237	Bielawy	60
Balwierzyszki 13.	242	Bielsk	213
Bałdrzychów	82	Bieżuń	217
Barania góra	7	Biłgoraj	194
Baranów	177	Biskupice	175
Bawół rz.	74	Blachownia	114
Belmianka rz.	154	Błaszki	73
Bełchatów	97	Błędów	48
Bełżyce	175	Błogostawieństwo	244
		Błonie	44

Bobrowniki g. Lub.	177	Chmielnik g. Kiel.	167
Bobrowniki n. Wisłą	220	Chmielów	142
Bochoznica	178	Chocz	73
Bodzanów	214	Chodecz	66
Bodzechów	142	Chodel rz.	9
Bodzentyn	153	Chodel	175
Bogorja	148	Chojnowo	215
Boguszyce	225	Chojny	122
Bolesław	163	Chorzela	215
Bolesławiec	91	Chroberz	166
Bolimów	60	Chruszczewo	219
Borowiczki	214	Chudzina rz.	207
Borowno	124	Chyliczki	43
Brdowskie jez.	13	Ciechanów	218
Brdów	76	Ciechanowiec	231
Broczek rz.	233	Ciechocinek	67
Brodnica rz.	84	Cielądz	125
Brody	132	Ciepielów	130
Brok	233	Czarkowa	166
Brok rz.	234	Czarnca	171
Brudzew	76	Czarny Las	135
Brynica rz.	100	Czechy	202
Brzesko Nowe	158	Czeladź	100
Brześć Kujawski	65	Czemierniki	181
Brześć Litewski	198	Czerniaków	43
Brzeziny	107	Czerniejówka rz.	175
Brzeźnica rz.	155	Czersk	48
Brzeźnica n. Pichną	122	Czersk cukr.	47
Brzeźno gub. Kal.	80	Czerwin	226
Brzeźno gub. Płocka	221	Czerwińsk	52
Brzuśna rz.	108	Czerwony Bór	225
Buczynka rz.	207	Częstochowa	110
Budzisławskie jez.	13	Częstocice	142
Bug	35	Czyżew	234
Bug rz.	9	Ćmielów	139
Burzenin	85	Daleszyce	153
Busk	168	Dąbie	76
Bychawa	175	Dąbkowice	61
Byczyna	6. 11	Dąbrowa Górnicza	101
Bystra rz.	180	Dąbrowice	63
Bystrzyca rz.	9	Denków	140
Bzura rz.	1	Dęblin	179
Cegłów	56	Długa rz.	44
Cetynia rz.	207	Dobra	89
Chełm	182	Dobrzyn n/Drw.	216
Chełmno	8	Dobrzyń n. Wisłą	220
Chęciny	152	Dobrzyńka rz.	115. 121
Chlewiska	138	Dratowskie jez.	14

Drewnica	29	Goraj	189
Drobin	214	Gorzków	18. 184
Drohiczyn	207	Gosławskie jez.	13
Drozdowo	228	Gostomia	125
Drwęca rz.	10	Gostynin	61
Drwęca	36	Goszczyń	49
Drzewica rz.	137	Gowarczów	137
Drzewica	143	Goworowo	226
Drzewiczka rz.	11	Góra Kalwarja	48
Dubienka	186	Góra Św. Katarzyny	7
Duś jez.	13	Góry i wyżyny	6
Działdówka rz.	219	Góry Św.-Krzyskie	7
Działoszyce	164	Grabowiec g. Lub.	186
Działoszyń	91	Grabowiec gub. Rad.	130
Dziektarzewo	53	Grabów	81
Dzierzbina rz.	227	Grabówka	115
Fajslawice	185	Grajewo	229
Falenica	57	Granica g. Piotrk.	106
Falenty	43	Granica g. Rad.	133
Filipów	237	Granice Kr. Pol.	5
Firlej jez.	14	Grocholice	97
Firlej gub. Lub.	181	Grochów	42
Frapol	189	Grodziec	106
Fryska zat.	8	Grodzisk	45
Gajowa rz.	73	Grodzisko	161
Gałęzówka rz.	175	Guzów	129
Garbów	180	Hańcza Biała rz.	12
Garwolin	199	Hańcza Czarna rz.	12
Gdańska Zat.	8	Hańsk	211
Gidle	124	Herby	32
Gielniów	144	Hodowla inwentarza	22. 23
Gielczew	9	Horodło	187
Gielczew rz.	175	Horodyszcze	210
Gielgudyszki	244	Hrubieszów	185
Gleba	17	Huczwa rz.	9
Gliniany	140	Hutcza	183
Głogowiec	64	Iganie	197
Głowaczów	133	Ilowo	32
Główno	108	Ilów	58
Głusk	175	Ilża	129
Gnida rz.	82	Ilża rz.	10
Gniewoszków	133	Ilzanka rz.	130
Gośćlawice	61	Inowłódz	125
Golina	78	Iwanogród	179
Gołab	180	Iwaniska	140
Gombin	62	Iwanowice	73
Goniądz	230	Iźbica gub. Kal.	77
Gopło jez.	12	Iźbica gub. Lub.	184

Jabłonna	44	Kijany	181
Jadów	55	Kijów	34
Janów gub. Lub.	193	Kilkolskie jez.	14
Janów gub. Piotrk..	112	Kikoł	220
Janów gub. Siedl.	202	Kleczew	87
Janów gub. Płock.	215	Klimczyce	203
Janowiec	134	Klimontów	148
Jarczów	191	Kluczkowice	180
Jarocho rz.	191	Klwów	144
Jaronowice	157	Kłobuck	112
Jastrząb	128	Kłodawa	77
Jaworka rz.	12	Kłodawa rz.	71
Jaworznia	155	Kobylanka rz.	128
Jedlińsk	128	Kociołki	135
Jedlnia	133	Kock	204
Jedwabno	227	Kodeń	198
Jesia rz.	12	Kolno	227
Jeziora	12	Koluszki	109
Jeziorna	43	Koźbiel	57
Jeziorna rz.	11	Koło	75
Jeżów	108	Komorów	191
Jędrzejów	155	Komunikacja	32
Józefów letn.	57	Koniecpol	123
Józefów n. Nep.	194	Konin	78
Józefów n. Wisłą	177	Konstancin	43
Józefów gub. Warsz.	57	Konstantynów	202
Kalisz	71	Końskie	135
Kalwarja	239	Końskowola	178
Kałużyn	56	Kopaliny	25
Kamienica Polska	114	Kopciowo	243
Kamienna rz.	10	Koprzywnica	148
Kamieńczyk	55	Korcuk rz.	192
Kamieński	97	Koroszczyn	199
Kamionek	43	Korzeniówka rz.	137
Kamionka	181	Kossów	207
Kampinos	59	Koszyce	165
Karczew	56	Kościełne jez.	237
Karpówka	8	Kowal	66
Karwów	142	Kowala	159
Kaszewice	99	Kowel	32. 33
Kazanów	130	Koziegłowy	101
Kazimierz g. Kal.	86	Kozielniczka rz.	132
Kazimierz g. Piotrk.	120	Kozienice	132
Kazimierz g. Lub.	177	Kozłowy Dół jez.	13
Kibarty	245	Koźminek	73
Kielec	151	Krakowsko-Wieluńskie	
Kielecko-Sandomierskie		pasma	7
góry	7	Krasko jez.	13

Krasne	219	Litwini	235
Kraśnik	192	Liw	208
Krasnobród	190	Liwiec rz.	9
Krasnosielec	232	Lizwarta rz.	11
Krasnów	171	Lubartów	180
Krasnystaw	184	Lubelska wyżyna	7
Krępanka rz.	130	Lubień	66
Kroczew	53	Lubień jez.	66
Kromolów	104	Lublin	173
Krośniewice	63	Lubraniec	66
Krupe	185	Luciaża rz.	11
Kruszyna	124	Lucień jez.	13. 62
Kruszynek	67	Ludność Kr. Pols.	31
Kryłów	187	Ludwinów	239
Krynkie jez.	14	Lutomiersk	115
Krzyńskie jez.	13	Lututów	91
Krzepice	112	Łabna rz.	227
Krzyszów	194	Łada rz.	189. 194
Krzna rz.	9. 197	Łagiewniki	121
Książ Wielki	158	Łagowica rz.	141
Kuczbork	221	Łagów	141
Kunowskie jez.	14	Łapy	38. 231
Kunów	140	Łask	115
Kupiżyn	207	Łaskarzew	200
Kurońska zatoka	12	Łaszczów	191
Kurów	178	Łąckie jez.	13. 62
Kurówka rz.	178	Łęczna	181
Kurozwęki	168	Łęczycza	80
Kurpie	14. 227	Łękawice	135
Kurpie błota	14	Łochów	209
Kurzelów	170	Łódka rz.	12
Kurzelówka rz.	170	Łódź	117
Kutno	63	Łomazy	198
Lasocin	141	Łomża	223
Lasy	19	Łosice	203
Latowice	57	Łosośna rz.	6. 12
Łądek	87	Łotoszyn	188
Łelów	170	Łowicz	59
Leniwka	8	Łoździeje	251
Leonów	62	Łuków	203
Leśniówka rz.	106	Łukowe	233
Licheńskie jez.	13	Łydynia rz.	218
Linów	142	Lysica góra	7
Lipno	219	Lysobyki	205
Lipona rz.	12	Łysogóry	7
Lipsk	238	Łyszkowice	61
Lipsko	130	Maciejowice	200
Liszków	243	Maćkowo	237

Magnuszew	134	Mszczonów	45
Maków	231	Muchawiec rz.	9
Mała Wieś	214	Muchawiecki kanał	15
Małkinia	33	Myszków	106
Małogoszcz	156	Myszyniec	226
Marjampol	240	Nadarzyn	45
Marki	43	Nagłowice	156
Markuszew	179	Nałęczów	179
Marycha rz.	242	Narew	36
Mazowieck	230	Narew rz.	6. 9
Mazury	227	Nasielsk	54
Mazowsze	17	Necko jez.	13
Meszno rz.	12. 86	Nepryszka rz.	194
Metele	242	Ner rz.	12
Metele jez.	13	Netta rz.	10
Michałów	132	Nida rz.	10
Michów	181	Nidzica rz.	10
Miechów	157	Nieborów	60
Miechówka rz.	157	Niechcice	99
Miedziana góra	155	Niecierza rz.	116
Miedzianka rz.	209	Nieledew	188
Miedzna	208	Niemen rz.	6. 12
Mienia rz.	219	Niemirów	9
Międzyrzec	206	Niemyje	15. 222
Mikorzyńskie jez.	13	Niepryszka rz.	194
Milanówek	45	Nieskórzewska góra	7
Milowice	106	Nieszawa	67
Mircze	188	Nieszków	159
Mirków	93	Nietulisko	142
Mleczna rz.	10	Niwka	106
Mława	221	Nogat	8
Mławka rz.	222	Noteć	69. 77
Mniów	155	Nowa Aleksandrja	176
Modliborzyce	193	Nowa Praga	43
Modlin	44	Nowa Słupia	154
Modrzejów	102	Nowe Brzesko	6
Mogielnianka rz.	49	Nowe-Miasto Korczyn	168
Mogielnica	49	Nowe Miasto g. Piotrk.	125
Mokobody	196	Nowe Miasto g. Warsz.	52
Molnica rz.	47	Nowo-Georgiewsk	44
Mołodjatycze	188	Nowogród	224
Moltawa rz.	214	Nowo-Mińsk	56
Morawica	155	Nowo-Radomsk	122
Mordy	197	Nowy Dwór	44
Moszczanka rz.	98	Nowy Grudziądz	8
Moszczenica rz. 82, 107,	109	Nowy Korczyn	168
Mrzygłód	103	Nur	234
Mstów	113	Nurzec rz.	9

Obela jez.	13	Ożarów	191
Ochnia rz.	63	Pabjanice	115
Odrzywół	144	Pacanów	169
Ogrodzieniec	160	Pajęczno	123
Ojców	160	Pale błota	15
Okrzeja	205	Pałka Herkulesa	161
Okrzejka rz.	205	Parczew	209
Okrzesza rz.	45	Parysów	201
Oksza rz.	112	Parzęczew	82
Okuniew	44	Pawłów	182
Oleśnica	169	Państwskie jez.	13
Olita	240	Peltew rz.	9
Olkusz	159	Piasecznica rz.	109
Olsztyn	113	Piaseczno	44
Omulew rz.	10	Piaski	176
Opatów	138	Piątek	82
Opatówek	74	Pichna rz.	122
Opatowiec	165	Pierszajka rz.	12
Opatowskie góry	7	Pierzchnica	169
Opinogóra	219	Pieskowa Skała	161
Opoczno	143	Pilawa	33
Opole	179	Pilica m.	161
Orany	33. 34	Pilica rz.	10. 36
Orchówek	210	Pilwiszki	241
Orle jez.	13	Pińczów	164
Orłów	185	Piotrkowo	68
Orońsk	129	Piotrków gub.	95
Orz rz.	226	Piotrków Kujawski	69
Orzyc rz.	10	Pissa rz.	10
Osieck	201	Piszczac	199
Osieck	149	Piszczanka rz.	199
Osięciny	68	Piwonia rz.	206
Osiny	109	Plinie błota	15
Osmolin	62	Pławno	123
Oswowica rz.	55	Płock	212
Oswowice	230	Płonka rz.	51
Ossjaków	92	Płońsk	51
Ostetnia rz.	61	Płowce	69
Ostrażnik rz.	112	Poddębice	82
Ostrołęka	226	Pojezierze	234
Ostrów m.	233	Pojeziory	245
Ostrów os.	210	Pokrzywianka rz.	140
Ostrowiec	139	Połaniec	149
Ostrowite	217	Poniemoń	241
Ostrowite jez.	14	Poreba Mrzygłodzka	102
Oświata ludn.	28	Potoczek	194
Otwock	57	Powidzkie jez.	13
Ozorków	81	Praga	42

Praszka	92	Radziwie	62
Prażmów	50	Radzymin	55
Prądnik rz.	10	Radzyń	205
Preny	241	Rajgród	229
Pronik rz.	200	Rajgrodzkie jez.	13
Prosna rz.	11	Rakarka rz.	97
Prostkieniki	34	Raków	141
Proszowice	158	Rakowiec	43
Pruszków	43	Raszyn	43
Prypeć rz.	15	Rawa	124
Przasnysz	214	Rawka rz.	60, 108, 124
Przedbórz	130	Rejowiec	183
Przedeczkie jez.	67	Religja	31
Przedecz	67	Rogoża rz.	226
Przemsza Czarna rz.	10	Rolnictwo	17
Przemysł i handel	26	Romaniszki	12
Przerośl	237	Rossosz	199
Przybyszew	49	Rostkowo	215
Przylepnica rz.	221	Rozprza	97
Przyrów	114	Rozpuda jez.	13
Przystajń	114	Rożan	232
Przysucha	145	Różana	185
Przytyk	128	Różanka	210
Psarka rz.	153	Ruda	183
Pszczelnictwo	24	Ruda Maleniecka	138
Puchaczów	183	Ruda Pabjanicka	122
Pulwy	15	Rudka	203
Puławy	176	Rybno	59
Pułusk	53	Ryby	19, 24
Puńsk	237	Rychwał	79
Puszcza	51	Ryczywół	134
Puszcza Myszyniecka	227	Ryki	201
Pyzdry	87	Rypin	216
Rabsztyn	163	Rzeczyca	125
Raciąż	218	Rzeki	7
Raciążek	68	Rzgów	121
Raciążnica rz.	218	Sadownictwo	19
Racławice	163	Sajno jez.	13
Raczki	238	Sandomierz	146
Radom	126	Sandomierskie jez.	13
Radomka rz.	10	San	9
Radoszyce	137	Sanna rz.	9
Radzanów	221	Sanniki	62
Radziejów	69	Sapierzyski	241
Radziki	216	Sarbiewo	53
Radzików	47	Sarnaki	203
Radziłów	229	Sawin	123
Radzimowice	222	Secemin	171

Sejny	251	Służewo	69
Senderki	195	Smogorzew	146
Serafin jez.	13	Sobieszyn	202
Sereje	242	Sobków	157
Serock	54	Sobota	61
Serokomla	205	Sochaczew	58
Serwy jez.	13	Sochocin	52
Sesarka rz.	243	Soczewka	62
Sieciechów	134	Sokola Skala	161
Siedlce	190	Sokolów	207
Siedliszcze	183	Sokoly	231
Sielce	102	Solec g. Kiel.	169
Sieluń	232	Solec os. g. Rad.	131
Siemień jez.	14	Sompolno	77
Siemień	206	Sona rz.	52
Siennica	57	Sonia rz.	218
Siennica Różana	185	Sopel	61
Sienniczka rz.	57	Sopoćkinie	238
Sienno	130	Sosnowiec	103
Sieradz	83	Spała	110
Sierpe	217	Spicymierz	90
Sierpienia rz.	217	Stanisławów	58
Siewierz	103	Starachowice	132
Silnica rz.	10	Stara Wieś g. Warsz.	57
Simno	240	Stara Wieś g. Siedl.	209
Simnianka rz.	240	Stara Wieś g. Rad.	135
Skalbmierz	165	Stara Wisła	8
Skała	162	Starzyce	109
Skaryszew	128	Staszów	147
Skarżysko	138	Staw	74
Skępe	220	Stawiski	227
Skempskie jez.	14	Stawiszyn	74
Skierniewice	50	Stępa jez.	87
Skierniewka rz.	50	Sterdyń	207
Skolimów	43	Stężyca	201
Skrwa rz.	10	Stoczek	205
Skrwilno	216	Stoczek rz.	205
Skrzynno	145	Stojeszyn	194
Skulsk	88	Stopnica	166
Skulskie jez.	88	Stróża rz.	192
Stawatyce	199	Stryków	109
Sławków	162	Strzegowo	219
Sławno	144	Studzieniec	50
Słodowiec	43	Studzianka rz.	9
Słomniki	159	Suchedniów	154
Słudwia	64	Sulejów	98
Słupca	86	Suwałki	235
Słupia Nowa	154	Swędrnia rz.	73

Sycyna	135	Tykocin	230
Szadek	85	Tyszowce	191
Szaki	244	Tyśminica rz.	9
Szczebrzeszyn	189	Uchania rz.	187
Szczekociny	171	Uchanie	187
Szczeków	116	Ucherka rz.	182
Szczuczyn	228	Ujazd g. Piotrk.	109
Szczutowo jez.	14	Ujazd g. Rad.	142
Szczypiorna	75	Uniejów	89
Szejmena rz.	244	Ursynów	43
Szelków	232	Urzędów	193
Szeszupa rz.	12	Urzędówka rz.	193
Szłaska wyżyna	7	Uścimierz jez.	14
Szreniawa rz.	10	Utrata rz.	45
Szreniawa	159	Uwieliny	49
Szeński	222	Warka	47
Sztabin	239	Warszawa	38
Szydłów	170	Warta rz.	11. 36
Szydłowice	137	Warta m.	84
Szyrwinta rz.	12	Waśniów	142
Ślesin	79	Wawer	34. 57
Śleszyńskie jez.	13	Wawrzynowo	69
Śniadowo	225	Wąchock	132
Świack	239	Wąsosz	229
Świeża zat.	8	Wąwolnica	180
Świder rz.	9	Werbka	151
Świder	57	Węgierka rz.	214
Świnka rz.	183	Węgrów	208
Tanew rz.	9	Wiązownica rz.	145
Tarczanka rz.	49	Widawa	116
Tarczyn	49	Widawka rz.	12
Tarłów	131	Wielgie jez.	14
Tarnogóra	184	Wielkie jez.	13
Tarnogród	195	Wieluń	90
Tataraka rz.	12	Wieniawa	176
Telszyn	89	Wieniec	67
Terespol	198	Wieprz rz.	9. 35
Tężyca rz.	11	Wiercica rz.	114
Tłuszcz	33	Wieruszów	92
Tomaszów g. Lub.	190	Wierzbica	129
Tomaszów Rawski	107	Wierzbnik	132
Tomkowo	217	Wierzbołów	242
Topornica rz.	188	Wierzchowska grota	160
Tuczna rz.	203	Więckowska grota	160
Tuliszów	79	Więclawice	67
Turek	89	Wigry	235
Turobin	185	Wigry jez.	13
Tuszyń	121	Wilanów	43

Wileczyn	88	Wyszogród	213
Wilczyńskie jez.	13	Wysztynieckie jez.	6
Wilga rz.	199	Wyszyn	80
Wincenta	228	Zagórów	88
Wisielka Biała	8	Zaklików	193
Wisielka Czarna	8	Zakroczym	51
Wiskitki	45	Zakrzówek	194
Wiślanówka rz.	66	Zalesiaki	225
Wiślica	166	Zambrów	225
Wisła	35	Zamość	188
Wissa	229	Zareby Kość.	234
Wiśniówka rz.	56	Zawichost	149
Wiśniowa	150	Zawieprzycze	182
Wisznice	210	Zawiercie	105
Wisztyniec	245	Ząbkowice	106
Wisztynieckie jez.	13	Zborów	169
Witówka rz.	56	Zduńska Wola	84
Wizna	225	Zdwojskie jez.	13. 62
Wiżajny	237	Zegrze	55
Wkra rz.	10	Zegrzynek	55
Władysławów m.	242	Zelów	117
Władysławów os.	79	Zgierz	149
Włocławek	64	Zgłowiączka	11
Włodawa	209	Zieluń	222
Włodowice	105	Złoczew	86
Włoszczowa	170	Złoty Potok	114
Wodzisław	157	Zwierzyniec	190
Wołyń	206	Zwoleń	135
Wojciechów	185	Zwoleńka rz.	135
Wojcza	170	Źródła mineralne	26
Wojślawice	183	Żałe jez.	14. 216
Wola	43	Żarki	106
Wolanów	129	Żarnów	145
Wolborka rz.	II. 98	Żarnowiec	163
Wolborz	98	Żelawa rz.	198
Wolbrom	163	Żelazowa Wola	59
Wólka Bałtowska	132	Żelechów	200
Wygoda	203	Żółkiewka	185
Wykowyski	242	Żulin	188
Wymyślin	29	Żuromin	218
Wyśmierzyce	129	Żuwinta jez.	13
Wysokie-Mazowieckie	230	Żychlin	64
Wyszków	54	Żyrardów	46

<http://rcin.org.pl>

K. 1222

1000000000106

WYDAWNICTWO

CHMIELEW

- Szkice malownicze z kraju, z 9 ryc. — 30
- **Obrazy ziem polskich**, z licznymi ryc. 1 20
- GLOGER Z. **Białowieża i opis podróży do niej**, z 4 rycinami — 25
- KAFKA J. **W krainach wiecznego lodu**, tłumaczyła *J. Kielińska-Rudzka*. Z 23 ryc. — 20-
- KORZEŃSKI J. **Obce ludy, obce kraje**. Ciekawe opisy podróżników, opracowała *Antoszka*, z 68 rysunkami, w oprawie 1 —
- ŁAGANOWSKI ST. **Ziemia w opisach i obrazach**. Wypisy geograficzne. Cz I. Geografia ogólna, z licznymi rycinami 1 30
- MIECZ S. **Azja Środkowa**, z 7-go wydania przełożył *Adam Kudelski* — 20
- **Sahara i Nil**, z 6-go wydania przetłumaczył *A. Kudelski*, z 6 rycinami i 2 mapami — 30
- **Anglja**, przetłum. *Cz Statkiewicz*, z licznymi rycinami — 35
- NAŁKOWSKI W. **Geografia malownicza**. Opisy z wrażeń podróżników. Część I-sza. **Australja** (z *Polinezja*), z 45 rycinami — 75
- NANSEN F. **Eskimowie**, ich życie i obyczaje. Przełożył i streścił *A. Strzelecki*. Z licznymi rysunkami — 30
- PETERS K. Dr. **Przez kraję Masajów**. Przełożył *A. Krasnowolski*, z rycinami — 25